Academic Year 2018-19

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January - 2019 Issue No. - 104 (D)

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67

Indian Banking Sector Issues & Challenges

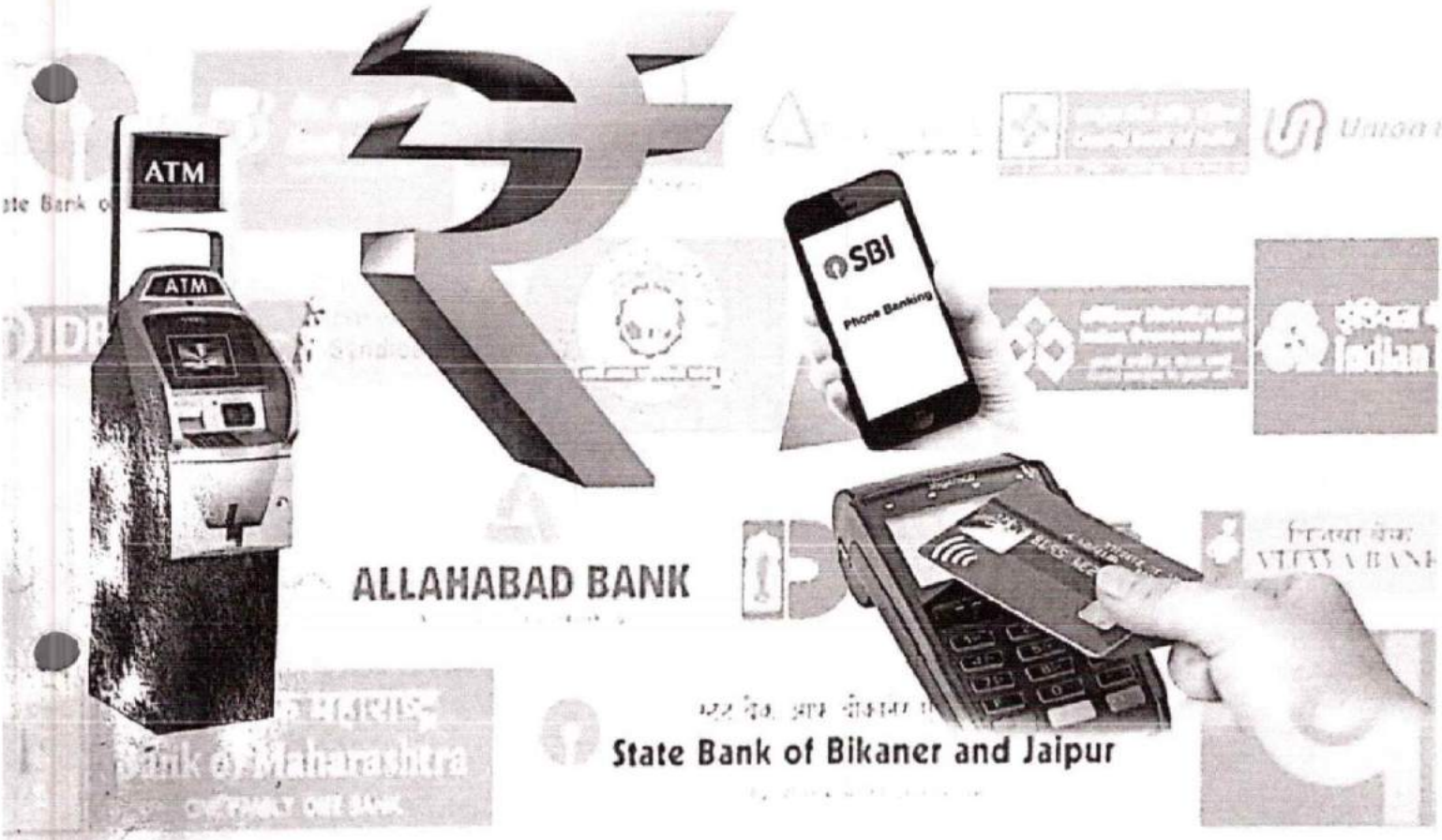

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

273

This Journal is indexed in :
- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Demonetisation: Effects on Indian Economy	Prof. Mahesh Gawade	05
2	Impact of Demonetization on Indian Economy	Sneha Vadavi	08
3	Technology and Challenges Facing the Insurance Industry	Prabha Kumari	12
4	Indian Banking Industry -Challenges & Opportunities	Dr. Manohar Kanawade	16
5	Impact of Demonetization on NPA of Indian Banks	Dr. Manoj Pandkar	24
6	Business with the Words : Interpersonal Skills in Banking Business	Dr. Maya Mainkar & Prof. Kalyani Shitole	28
7	E-Transactions	Dr. Meghana Bhosale	33
8	A Study on Non Performing Assets of Indians Public & Private Sector Banks	Prof. Shrikrishna Kurumkar	36
9	Non -Performing Assets –NPA	Swapnali Jadhav	39
10	NPA's of Commercial Banks of India	Dr. N. S. Sabale & Dr. G. R. Jaitmal	44
11	Regional Disparity in the Allocation of Offices of Commercial Banks in India	Dr. Nitin Ade	49
12	Demonetization Effects on Indian Economy	Sambhaji Gujar	53
13	Impact of Demonetization on Indian Economy	Dr. Parag P. Kadam	55
14	E-Banking	Prof . Manohar Khairnar & Pradnya Kharat	58
15	E-Banking : Tool of Globalise Economy	Dr. Samadhan Borse	62
16	Challenges before Indian Banking System	Prin. Dr. Manjushri Bobade & Dr. Harshad Jadhav	68
17	Indirect Taxes at the Time of Chhatrapati Shivaji	Dr. Dipak Shinde & Anita Shinde	73
18	Reserve Bank of India's Monetary Policy Objectives and Instruments	Prof. Ganesh Garule	79
19	Role of Banking Sector in Economic Development of India	Prof. Nalini Pacharne & Dr. Harshad Jadhav	83
20	Demonetization and its Impact on Indian Economy	Dr. Vaishali Patil	89
21	Indian Banking System: Role of Electronic Banking	Nilesh Kolage & Bhagyashree Chauhan	97
22	A Study on Challenges & Opportunities in Indian Banking Sector	Dr.N.B.Shaikh	104
23	Employment Generation	Prof. G. B. Hole	110
24	Role of Indian Commercial Banks in Economy Development	Dr. V. H. Patil	113
25	A Study of Crop Loan through Commercial & Cooperative Banks in Kolhapur District	Dr. V. P. Katti & Samina Jamadar	117
26	E Banking : A Boon to Banking Sector	Vaishali Garkal	126
27	Non-Performing Assets Challenge in Indian Banking Sector	Prof. Vishakha Khedkar	130
28	A Review of Communication Techniques by the Indian Banking Industry	Dr. Vishal Gaikwad	134
29	Indian Banking Sector - Impact of the Monetary Policy on Indian Economy	Dr. Vishal Pawase & Prof. Haridas Khese	137
30	FDI in Agriculture of Indian Economy	Tukaram Sangale & Prin. Dr. Jaisingrao Deshmukh	139

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Issue No. 104 (D) : Indian Banking Sector : Issues & Challenges
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
January-2019

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67

Challenges Before Indian Banking System

Prin. Dr. Manjushri Bobade
Rayat Shikshan Sansthas
Dr. Babasaheb Ambedkar College Aundh, Pune

Dr. Harshad Jadhav
Research Scholar, SPPU, Pune.

Abstract:

The banking industry in a country is the lifelines of the economy and plays an influential role in initiating and supporting economic growth, especially, in developing countries like India. Banking in India has been operating for a relatively longer period has resulted in contrary effect on the capital adequacy, asset quality and growth of our banks. With the changing times, new heights have been achieved by banking industry. Technology use has fetched a revolution in banks operational activities. Over the period, the industry has faced many issues and scams. But still majority of banks are still doing a wonderful job as they have succeeded in maintaining the people's trust and confidence. However, with changing dynamic forces in this industry, it brings many risks to its stakeholders. In this paper an attempt has been made to identify the emerging issues in banking sector. Present paper is divided into three parts. First part deals with the brief introduction of banking sector, which includes the introduction and general issues of Indian banking sector. The second part discusses the contemporary issues faced by Indian banking sector. And the last part concludes with the suggestions in order to make this sector a great contributor towards the sustainable economic growth.

Key words: Indian BankinRisk Management, Financial Inclusion, Employee Retention and Use of technology.

Introduction:

Increasing emphasis on globalization of the Indian economy has opened up new avenues and challenges for Indian banks. Financial sector reforms and liberalization of prudential regulations have thrown in a lot of opportunities for Indian bank to grow and diversify their areas of business operations. Moreover, globalization has ushered in restructuring of the banking and financial sector through a series of mergers and amalgamations and eventually brought in convergence of different activities and businesses in the banking sector .The Indian banking system has seen a complete transformation during the last two decades, in sync with the progress made by the real economy. The period saw banks moving beyond brick and mortar branches to adopt innovative delivery channels including internet banking, ATMs, call centres, kiosks, Business Correspondents (BCs), etc. New products such as retail banking gained prominence. To cater the needs of customers in a better way, various customized products were introduced in the sector in a useful manner. In today's competitive world, banks have to be proactive in their approach rather than a crisis-driven sector. In reality, after every scam our policy makers come with the new guidelines or regulations. Every year banks are confronting the issues which are at once familiar and evolving. Both the internal and external concerns are faced by the banks. It includes the third party relationships, workforce management, day-to-day operations etc. All these are somewhere interconnected. As we know that banking sector has the pivotal position in economy and various stakeholders have many expectations from this sector. They deposit their savings and hard earned money with these banks. Therefore, banks play a critical role when it comes to the economy sustainable growth. The Indian banking sector is faced with multiple and concurrent challenges such as increased competition, rising customer expectations, and diminishing customer loyalty. The banking industry is also changing at a phenomenal speed. While at the one end, we have millions of savers and investors who still do not use a

275

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2019 Special Issue- 107

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67

Self Employment : A Tool of Economic Development

Self Employment

Guest Editor :
Dr. Sanjay Chakane
Principal,
ITSPM's Arts, Science & Commerce College,
Indapur, Dist. Pune

Chief Editor :
Dr. Dhanraj Dhnagar (Yeola)

Executive Editors :
Dr. Bhimaji Bhor
(HoD & Associate Prof. Economics)
Dr. Gajanan Kadam
(Assistant Prof. of Economics)
Dr. Tanaji Kasabe
(Assistant Prof. of Economics)
ITSPM's Arts, Science & Commerce College,
Indapur, Dist. Pune

This Journal is indexed in :
- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

276

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67

25	Self-Employment: Vocational and Professional Education, in India, in A Brief	Dr. Arvind Shelar	135
26	Self-Employment Created by Micro, Small and Medium Scale Enterprises	Prof. Venkat Wadgave	137
27	Agriculture Sector and Self Employment	Prof Devadatta Shelake	143
28	Self-Employment Generation in Rural Economy	Dr. Harshad Jadhav	147
29	कृषी पर्यटन : कृषी क्षेत्रातील पर्यटनाची नवी दिशा	डॉ. श्रीकांत फुलसुंदर	150
30	इंदापूर तालुक्यातील लहान उद्योजकांसमोरील आव्हाने, अडथळे आणि संधी	डॉ. गजानन कदम व प्रा. सागर भोसले	158
31	ई-नाम शेतमाल विक्री व्यवस्थेतील सद्यस्थिती आणि उणिवांचा अभ्यास (२०१७-१८)	डॉ. एम. जी. थोपटे	167
32	शेती व शेतीपूरक व्यवसायातील स्वयं रोजगाराचा विशेष अभ्यास	किशोर मुठे व डॉ. आबासाहेब शिंदे	169
33	कृषी क्षेत्रातील स्वयंरोजगाराच्या संधी.	कु. अस्मिता राऊत	173
34	स्वयंरोजगार : एक आढावा	प्रा. गौतम यादव व श्री दत्तात्रय रास्ते	178
35	सेंद्रीय शेती, स्वयंरोजगार निर्मिती आणि शास्वत आर्थिक विकासाचे एक साधन	श्री दत्तात्रय चव्हाण	184
36	भारतातील औद्योगिकीकरण आणि स्वयंरोजगाराची दिशा	डॉ. जगन्नाथ साळवे	191
37	इंदापूर शहरातील स्वयं रोजगार निर्मितीमध्ये दुग्ध व्यवसायाचे महत्व	प्रो. गौतम यादव व प्रा. सागर गुजराथी	196
38	भारतीय शेती क्षेत्रातील पेरू उत्पादनातून स्वयंरोजगार	डॉ. आबासाहेब शिंदे	199
39	आर्थिक विकासातील रोजगार व स्वयंरोजगार निर्मितीच्या विविध योजना	डॉ. एस. व्ही. ढमढेरे	203
40	मशरूम शेतीतून स्वयंरोजगाराची संधी	डॉ. मोहन शिंदे	207
41	आयुर्विमा प्रतिनिधी : एक स्वयंरोजगाराची संधी	रविकिरण मराठे	211
42	शेते क्षेत्र आणि स्वयंरोजगार	प्रा. प्रताप शिंदे	215
43	बे-रोजगार : एक सामाजिक समस्या	डॉ. दिगंबर बिरादार	219
44	रिक्षा व्यवसाय : एक स्वयंरोजगार	डॉ. भीमराव मोरे	223
45	शेती आव्हाने – आजच्या टेक्नोसेव्ही तरुणांसाठी स्वयंरोजगाराची संधी	प्रा. शिरीष समेळ	227
46	स्त्री रोजगार – प्रशिक्षण कार्यक्रम : एक अभ्यास	डॉ. सुजाता निकम	232
47	स्वयंरोजगारामध्ये बचत गटाची भूमिका : एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. अमोल थोरात व प्रा. अमोल सरडे	235
48	दगड खाणकाम क्षेत्रातील कामगारांच्या समस्यांचा अभ्यास	प्रा. सुभाष शिंदे	237
49	पर्यटन : सेवा क्षेत्रातील रोजगाराच्या नवीन संधी	श्री सचिन बऱ्हाटे	242
50	कृषी क्षेत्रातील : स्वयंरोजगार संधी	श्री ए. टी. करपे	248
51	उद्योग क्षेत्रातील स्वयं रोजगाराच्या संधी	डॉ. डी. डी. सुपेकर	254

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Issue No. 107- Self Employment : A Tool of Economic Development
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

Self-Employment Generation in Rural Economy

Dr. Harshad Laxman Jadhav
Research Scholar, SPPU, Pune.

Abstract

Poverty and unemployment are the two sides of the same coin. When we solve one problem in the society, the second will be taken care along with it. In the present scenario, poverty and unemployment are the still most severe problems faced by the Indian economy. Special income generation and socioeconomic development programmes were introduced among selected target groups in the rural sector for small farmers, landless agricultural labourers and for scheduled caste and scheduled tribes. This new strategy was adopted because, after the critical review of the earlier plans and their achievements, it was found that the benefits of economic growth had failed to percolate to the lower income groups and weaker sections of the society. The majority of the rural poor own very little or no land at all. They are not educated and have no skills, so they cannot find employment. To generate skills among rural youths so as to provide self-employment and wage employment to them, the government implemented a special scheme called 'Training of Rural Youth for Self-Employment (TRYSEM)'. This programme was very much helpful to the untrained rural youth to take up self-employment. Thus, in this paper, it is felt necessary to evaluate the performance of the programme at the micro level.

Keywords: Poverty, Self-employment, Skill, TRYSEM.

Introduction

'Poverty and unemployment are two sides of the same coin when we are going to solve one problem in the society, second will be taken care with that. The poverty and unemployment at present scenario are most severe problems of Indian economy'(Government of India, 1973). Rural unemployment has been more severe than urban unemployment in India. To solve the problem of rural unemployment, wage employment programmes were stressed in a labour surplus economy like India. After independence, India started the experiment of mixed economy and introduced economic planning for the rapid economic development of the country.

Special income generation and socio-economic development programmes were introduced among selected target groups in the rural sector for small farmers, landless agricultural labourers and for scheduled caste and scheduled tribes. This new strategy was adopted because, after the critical review of the earlier plans and their achievements, it was found that the benefits of economic growth had failed to percolate to the lower income groups and weaker sections of the society. During the last 20-year period, more than 25 specific rural development schemes have been implemented with the aim of alleviation of poverty in the rural sector. India has a long history of government programmes for poverty alleviation. They include national rural employment programmes like Minimum Needs Programme (MNP) and Jawahar Rozgar Yojana (JRY) and target group-specific programmes like the integrated rural development programme (IRDP)/ Small Farmers Development Agencies (SFDA), Training of Rural Youth for Self-Employment (TRYSEM), etc. A government spending on special area programmes and food subsidy in real terms encourages both self-employment and wage-paid

278

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
February - 2019 SPECIAL ISSUE- 159

Dr. Babasaheb Ambedkar : Versatile Personality

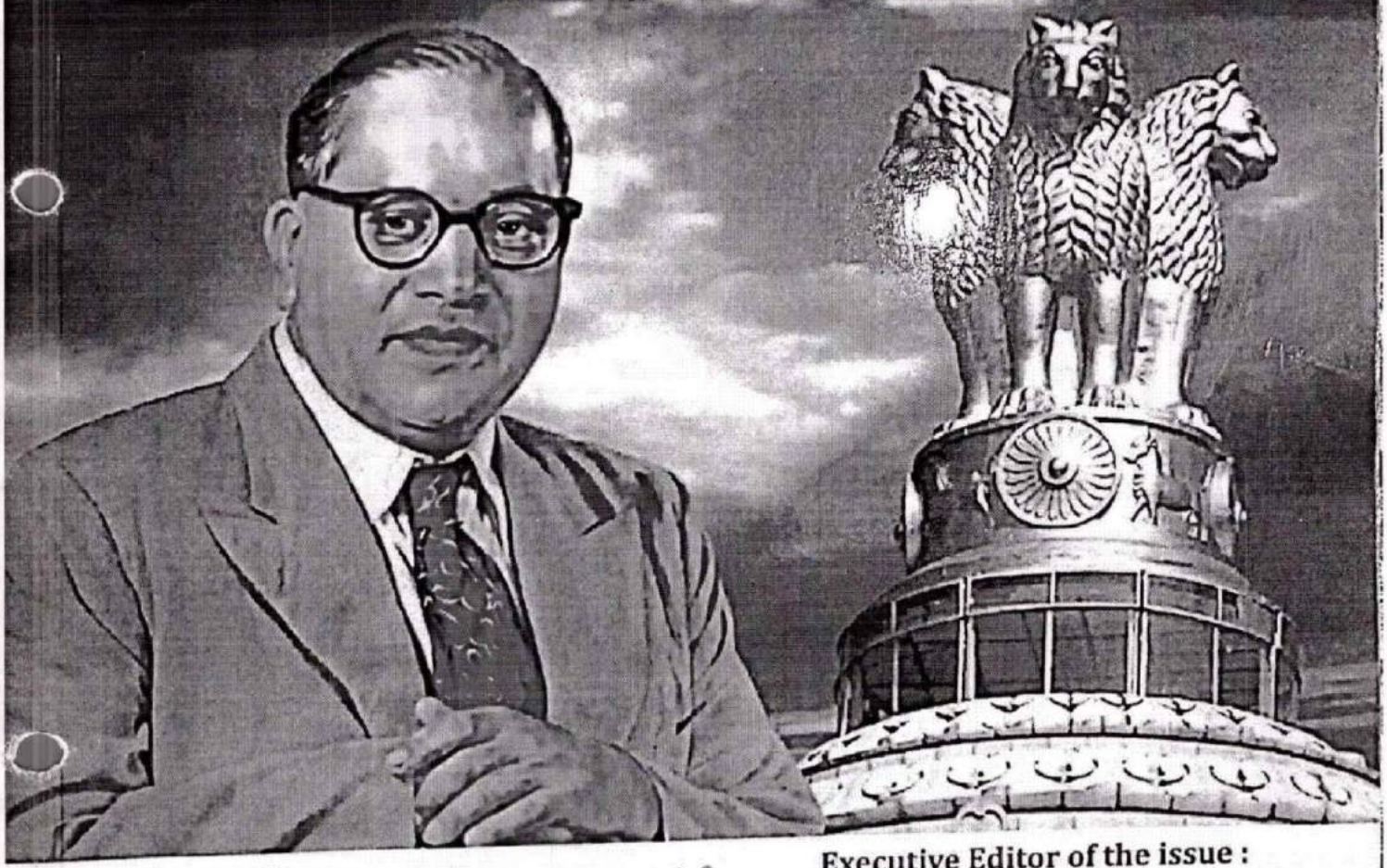

Guest Editor :
Dr. Manjushree Bobade
Principal,
Rayat Shikshan Sanstha's
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Aundh, Pune 411 067

2018-19

Executive Editor of the issue :
Dr. Vilas Sadaphal
Dr. Supriya Pawar
Prof. Eknath Zaware
Dr. Tanaji Hatekar
Prof. Kiran Kumbhar

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Yeola, Dist. Nashik (MS) India.

This Journal is indexed in :
- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 159 - Dr. Babasaheb Ambedkar : Versatile Personality
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Dr. B.R.Ambedkar and Indian Constitution	Dr. Nalini Waghmare	07
2	Dr. Ambedkar's Thoughts on Women Empowerment	D. L. Khokale	11
3	Dr. Babasaheb Ambedkar's Thoughts on Annihilation of the Castes in Present Context	Dr. Rajendra N. Raskar	14
4	Dr. Babasaheb Ambedkar & Women Empowerment in India	Mrs. Vaishali Supekar	16
5	Dr. Ambedkar's Thoughts on Education	Tipusultan Inamdar	19
6	Dr. B. R. Ambedkar's Views on Democracy	Tansen Randive	22
7	Dr. Ambedkar's Thought on Education	Dr. V. D. Awari	24
8	Dr. Babashaeb Ambedkar : Versatile Personality	Sunil Kamble	26
9	भारतीय संविधान आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	श्री. जीवन आयरे	28
10	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार	प्रा.मेघराज औटी	31
11	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व	डॉ. ज्योती बिडलान	33
12	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार	डॉ. संजीव बोडखे	37
13	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेली परिवर्तनवादी चळवळ आणि दलित स्त्रीवादी भूमिपृष्ट	डॉ. सुचित्रा नाईक	40
14	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार आणि सद्य:स्थिती	डॉ. संजय गायकवाड	47
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जातीव्यवस्थेबद्दलचे विचार	डॉ. मनीषा जगदाळे	50
16	भारतीय रिझर्व बँकेच्या स्थापनेत डॉ. आंबेडकर यांचे योगदान	डॉ. जगदीश लांजेकर	53
17	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही विषयक विचार	डॉ. बिलास सदाफळ व प्रा.किरण कुंभार	59
18	भारतीय संविधान आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. संतोष कदम	62
19	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा राष्ट्रविषयक दृष्टीकोण	डॉ. विठ्ठल केदारी	66
20	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला विषयक विचार	डॉ. अनिल कोकाटे	70
21	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार	प्रा. महेश कुलकर्णी	73
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नेतृत्त्व आणि दलित चळवळ	डॉ. रघुराज कुरुमकर	77
23	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार	डॉ. संजय लांडगे	79
24	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची वर्ग आणि वर्णीय संकल्पना	प्रा. नागराज मगरे	82
25	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जातीनिर्मुलनविषयक विचारांची प्रस्तुतता	सचिन ओहोळ	86
26	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कृषी व शेतकऱ्यांसंबंधी विचारांचा अभ्यास	डॉ. पराग पाटील	88
27	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राज्यघटनेविषयी विचार	प्रा. अविनाश फलके	92
28	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि राष्ट्रवाद	नवनाथ राठोड	95
29	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार	डॉ. राजकुमार रिकामे	98
30	भारतीय जातीव्यवस्था आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. जयपाल सावन	100
31	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे संरक्षणविषयक धोरण	डॉ. बी. डी. तोडकर	106
32	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राजकीय भूमिकेच्या वैचारिक अधिष्ठ्यांचा अभ्यास	प्रा. स्वाती साळवे	112
33	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता	प्रा. एकनाथ झावरे	115

Scanned by CamScanner

280

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 159 - Dr. Babasaheb Ambedkar : Versatile Personality
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही विषयक विचार

डॉ. विलास दामोदर सदाफळ
प्रा. किरण गणपत कुंभार
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,औंध, पुणे.

प्रस्तावना

लोकशाही तत्त्वप्रणाली स्वीकारलेला भारत हा जगातील सर्वात मोठा देश आहे. २०११ च्या जणगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या १,२१०,१९३,४२२ एवढी आहे. एवढी बलाढय लोकसंख्या एका घटनेने बांधलेली आहे. यात ९ धर्म, ३०००जाती व २५०० उपजाती, आणि २७० मातृभाषा आहेत. एवढी विविधता दुसऱ्या कोणत्याही देशात पहावयास मिळनार नाही. ही विविधता एका सूत्रात बांधन्याचे महत्वपूर्ण कार्य लोकशाही या व्यवस्थेने केले आहे.

स्वातंत्रोत्तर भारताचे यश हे भारतात मजबूतीने उभ्या असणाऱ्या लोकशाहीचे आहे, असे म्हणने वावगे ठरणार नाही. ही लोकशाही निर्माण होणे, मजबूत पायावर उभी राहणे आणि देशाला प्रगती पथावर मार्गस्थ करण्यासाठी ज्या ज्या लोकांनी प्रयत्न केले; त्यामध्ये डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागेल. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाहीविषयक विचार जाणून घेणे गरजेचे आहे.

लोकशाही व्यवस्थेविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार

लोकशाही हा शासनसंस्थेचा प्रकार नसून प्राथमिक दृष्टीने एकत्रित जीवनाची ती पध्दती आहे. आपल्या बांधवांबद्दल आदराची आणि पूज्यतेची भावना किंवा दृष्टी ठेवणे असे तिचे तत्त्वत: स्वरूप असते.[१]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची लोकशाहीची व्याख्या:

'लोकांनी, लोकांच्या हिताकरिता, लोकांकरीता चालवलेले राज्य म्हणजे लोकशाही.' ही अब्राहम लिंकन यांची लोकशाहीची व्याख्या पाहिली असता ती एक परिपूर्ण व्याख्या वाटते. परंतु डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लोकशाहीची व्याख्या पुढील प्रमाणे केली आहे. "रक्तपाताशिवाय लोकांच्या आर्थिक आणि सामाजिक जीवनात क्रांतीकारी बदल घडवून आणणाऱ्या शासनव्यवस्थेच्या प्रकारास आणि पध्दतीस लोकशाही म्हणतात"[२] भारतात लोकशाही शासणव्यवस्था स्थापण करण्याच्या इच्छेतील मुख्य समस्या डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर सांगतात १)भारताच्या शासकीय वर्गाची स्थिती २)सर्वसाधारण वर्गाकरिता शासकीय वर्गाचे उद्दिष्ट आणि उद्देश.[३]

ही लोकशाही व्यवस्था एखाद्या देशाने स्वीकारली तरी ती किती यशस्वी होते हे पाहणे देखील गरजेचे असते. म्हणूनच डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी काही महत्वाच्या बाबी सांगितल्या आहेत.

लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी महत्वाच्या बाबी

१)समाजात भयानक विषमता असता कामा नये. २)विरोधी पक्षाचे अस्तित्व असले पाहिजे. ३)कायदा आणि प्रशासनाच्या संदर्भात सर्वांना सारखी समानता असने गरजेचे आहे. ४)संविधानाची नैतिकता महत्वाची आहे. ५)लोकनिष्ठा म्हणजेच सर्व अन्यायाच्या विरोधात आंदोलनासाठी उभी राहणारी कर्तव्यनिष्ठा लोकांच्यात असने गरजेचे आहे. ६)बहुमतवाल्यानी अल्पमतवाल्यावर जुलूम करता कामा नये. ७)समाजाचे नैतिक अधिष्ठान कार्यशील ठेवणे आवश्यक आहे.[४]

Scanned by CamScanner

लेकशाही व्यवस्था यशस्वी होण्याच्या मार्गावर असतानाच या लोकशाही व्यवस्थेला अडथळा निर्माण करणारे घटक देखिल असतात. या घटकालाच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लोकशाहीचे प्रमुख शत्रू मानतात.

लोकशाहीचे प्रमुख शत्रू

१)हुकूमशाही: हुकूमशाहीमुळे निर्माण झालेली शक्ती किंवा सामाजिक संघटना कायम टिकू शकत नाही. कारण हुकूमशाहीची प्रेरणा ही मुळातच अबाधित स्वरूपाची नाही. ती प्रेरणा काढून घेतली की ती गडगडते. २)माणसा माणसातील भेद मानणारी नीती किवा संस्कृती: ही सामाजिक आणि आर्थिक भेद बुध्दीपुरस्सर करणारी संस्कृती, या दोन्हीही लोकशाही स्वरूपाला मोठे धोके आहेत.[५]

लोकशाही, गणराज्यापेक्षा तसेच संसदीय शासनापेक्षा पूर्णत: भिन्न आहे. लोकशाहीची मुळे, शासनाचा प्रकार संसदीय असो वा अन्य, यात दिसून येत नाहीत. लोकशाही सहजीवनाची एक पध्दत आहे. लोकांनी निर्मिलेल्या समाजात सामाजिक संबध, तसेच लोकांच्या परस्परातील सहजीवनात लोकशाहीची मुळे शोधावी लागतात.[६]

संसदीय सरकार व्यवस्था म्हणजे चर्चेद्वारे सरकार याहून कितीतरी अधिक आहे. तिचे दोन आधारस्तंभ आहेत १) विरोधी सदस्य २) मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुका.[७]

आर्थिक लोकशाहीची कल्पना:

भारतीय घटनेत आर्थिक लोकशाहीची कल्पना डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडली आहे. ज्यांना प्राथमिक अशा जीवनाश्यक गोष्टी मिळत नसतात, अशांचे समाधान करण्यावर तसेच त्यांना माणुसकीच्या दर्जापर्यंत आणण्यावरच भारतीय लोकशाहीचे यश अवलंबून आहे. सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाहीशिवाय राजकीय लोकशाही टिकू शकणार नाही.[८]

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधान सभेत केलेल्या भाषणात म्हटल्याप्रमाणे आपण आपल्या राजकीय लोकशाहीला सामाजिक लोकशाहीचे रूपही दिले पाहिजे. राजकीय लोकशाही तिला आधारभूत अशी सामाजिक लोकशाही नसल्यास टिकू शकत नाही. सामाजिक लोकशाही म्हणजे काय? तिचा अर्थ आहे, स्वातंत्र्य, समता, व बंधुभाव यांनी जीवनाचे सिध्दांत म्हणून मान्य करणारी जीवन प्रणाली. समता आणि स्वतंत्र्य बंधुभावापासून वेगळे करता येत नाही. समतेशिवाय स्वातंत्र्य म्हणजे मूठभर लोकांचे बहुतांश लोकांवर प्रभुत्व निर्माण करणे होय. स्वतंत्र्याशिवाय समता ही वैयक्तिक कर्तृत्वायला मारक ठरते. बंधुत्वाशिवाय समता आणि स्वातंत्र्य आस्तित्वात येणार नाही. स्वतंत्र्यता, समता व बंधुभाव सिध्दांत म्हणजे एकाच त्रयीची भिन्न भिन्न तत्त्वे मानता येणार नाहीत.[९]

निष्कर्ष

स्वातंत्र्य चळवळीतील वाटचालीत भारत देश लोकशाही प्रधान होईल असा संकेत जगाला मिळाला होता. भारतात नव्याने निर्माण होणारी लोकशाही एक आदर्श आणि विविधतेमध्ये एकतेला दर्शविनारी एक यशस्वी लोकशाहीव्यवस्था म्हणून जगाला मार्गदर्शन करनारी व्यवस्था बनविण्यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाहीविषयक विचार आज समाजाला नक्कीच मार्गदर्शक आहेत.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लोकशाहीची जी व्यख्या केली आहे, त्यात अहिंसेच्या मार्गाने लोकांच्या जीवनात आर्थिक आणि सामाजिक बदल झपाटयाने झाले पाहिजेत. जेणे करून आर्थिक सुबत्ता प्राप्त व्यक्ती

281
Scanned by CamScanner

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2019 Special Issue – 159

Dr. Babasaheb Ambedkar : Versatile Personality

Guest Editor:
Dr. Manjushree Bobade
Principal,
Rayat Shikshan Sanstha's
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Aundh, Pune 411 067

Executive Editor of the issue:
Dr. Vilas Sadaphal
Dr. Supriya Pawar
Prof. Eknath Zaware
Dr. Tanaji Hatekar
Prof. Kiran Kumbhar

Chief Editor:
Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

Scanned by CamScanner

www.research-Chronicler.com

e-ISSN - 2347-[illegible]U3X

p-ISSN - 2347-5021

Research Chronicler

International Multidisciplinary Research Journal

Vol. VI Spl. Issue IV November 2018

: Executive Editor :
Dr. Manjushri Bobade

: Editor-In-Chief :
Dr. Sanjay Nagarkar

Research Chronicler

University Grants Commission, New Delhi Recognized Journal No. 41311

Link:https://www.ugc.ac.in/journallist/subjectwisejurnallist.aspx?tid=UmVzZWFyY2ggQ2hyb25pY2xlcg==&&did=Q3VycmVudCBUaXRsZXM=

ISSN 2347 – 5021 (Print); 2347 – 503X (Online)

A Peer-Reviewed Refereed and Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Volume VI Issue IV: November – 2018

Executive Editor

Prin. Dr. Manjushri Bobade

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune, (M.S.) India

Editor-In-Chief

Dr. Sanjay Nagarkar

Head, Department of Marathi

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune, (M.S.) India

Editorial Board

Dr. Vilas Sadaphal, Pune, India
Dr. Savita Patil, Pune, India
Prof. Eknath Zaware, Pune, India
Dr. Atul Chaure, Pune, India
Prof. Kiran Kumbhar, Pune, India
Dr. A.P. Pandey, Mumbai, India
Dr. Patricia Castelli, Southfield, USA
Christina Alegria, Long Beach, USA
Prin. H.V. Jadhav, Navi Mumbai, India
Dr. Adrianne Santina, McMinnville, USA
Prof. C.V. Borle, Mumbai, India
Dr. Nirbhay Mishra, Mathura, India

Advisory Board

Dr. S.T. Gadade

Principal, C.K. Thakur College
New Panvel, India

Dr. R.M. Badode

Professor & Head
Department of English
University of Mumbai, India

Dr. G.T. Sangale

Principal, Veer Wajekar College
Phunde, India

University Grants Commission, New Delhi Recognized Journal No. 41311
ISSN: Print: 2347-5021 www.research-chronicler.com ISSN: Online: 2347-503X

Research Chronicler

A Peer-Reviewed Refereed and Indexed International Multidisciplinary Research Journal
Approved by University Grants Commission, New Delhi's

Volume VI Spl. Issue IV: November – 2018

CONTENTS

अ.क्र.	संदेश		पान क्र.
1	डॉ. अनिल पाटील	शुभसंदेश	1
2	प्रिं. डॉ. भाऊसाहेब कराळे	शुभेच्छा	2
3	डॉ. मंजुश्री बोबडे	प्राचार्यांचे मनोगत	3
4	डॉ. संजय नगरकर ,	संपादकीय	4

शोध निबंध

अ.क्र.	लेखक	शोध निबंधाचे नाव	पान क्र.
1	प्राचार्य डॉ. के. एच. शिंदे	पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य	6
2	प्राचार्य डॉ. सौ. शोभा इंगवले	पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शिक्षण क्षेत्रातील प्रयोग	9
3	प्राचार्य डॉ. मंजुश्री बोबडे	सत्यशोधक कर्मवीर: कर्मवीर अण्णा	16
4	डॉ. जयश्री मगदूम व प्रा. मृदला कर्णी	रयत माऊली व कर्मवीर भाऊराव पाटील: सहजीवन व सहगाथा	18
5	प्रा. निलेश भा. वाकचौरे	पारंपरिक शिक्षण व व्यावसायिक शिक्षण- एक तुलनात्मक विचार	21
6	प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्र. डुंबरे	भारतीय उच्च शिक्षणातील समस्या	28
7	प्रा. सुशील धसकटे	भाऊरावांनी 'रयत तालीम'	32

8	प्रा. डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे	बदलती शैक्षणिक धोरणे आणि रयत शिक्षण संस्थेचे योगदान	38
9	डॉ. पांडुरंग भोसले व डॉ. भानुदास शिंदे	कर्मवीर अण्णांचे जीवन व तत्त्वज्ञान	44
10	Sanjay Damajirao Thorat	The Biographies of Karmveer Bhaurao Patil	49
11	Prof. Sunil S. Deokar	Vision of Dr. KarmaveerBhauraoPatil in 21st Century through 'Earn while you Learn'	51
12	डॉ. संजय नगरकर	बदलती शैक्षणिक धोरणे आणि रयत शिक्षण संस्थेची धोरणे	54
13	डॉ. काशिनाथ जगन्नाथ सोलनकर	डॉ कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक विचार	58
14	प्रा. डॉ. कदम संतोष तुकाराम	कर्मवीर भाऊराव पाटील यांची वसतिगृह विषयक संकल्पना	63
15	डॉ. सीमा नाईक-गोसावी	रयत शिक्षण संस्थेची विवेकी वाटचाल	66
16	डॉ. वैशाली पाटील व प्रा. नमता मेस्त्री	पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक कार्य	68
17	प्रा. डॉ. सुभाष दिनकर आहेर	पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांची पत्रे: वाङ्मयीन व सामाजिक आकलन	72
18	डॉ. गणेश विष्णू लोखंडे	लोकसमूहाच्या निकोप सामाजिक आणि मानसिक आकारणात पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे योगदान	77
19	प्रा. डॉ. शिवाजी एंडाईत	शरण संस्कारांची शिदोरी कमवा व शिका योजना	81
20	डॉ. यशोद श्रीमंतराव पाटील	कर्मवीरांचे जीवन चरित्र: एक विचार	86
21	प्रा. रेखा व्ही. इंगोले	पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक कार्य	90

University Grants Commission, New Delhi Recognized Journal No. 41311
ISSN: Print: 2347-5021 www.research-chronicler.com ISSN: Online: 2347-503X

संपादकीय...

महाराष्ट्राचा इतिहास ज्यांच्या नावाशिवाय लिहिलाच जाऊ शकत नाही, अशा महापुरुषांमध्ये कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे स्थान अद्वितीय आहे. लौकिक अर्थाने शिक्षणात अर्धे कच्चे, परंतु आधुनिक काळातील शिक्षणसम्राटांनाही लाजवेल अशी कामगिरी करणाऱ्या कर्मवीर भाऊराव पाटील आणि त्यांनी स्थापन केलेली 'रयत शिक्षण संस्था' यांच्यातील नाते अतूट व अद्वितीय आहे. शंभर वर्षांचा इतिहास व परंपरा लाभणे ही बाब उंबराच्या फुलासारखी आहे. म्हणूनच ४ ऑक्टोबर हा दिवस महाराष्ट्राच्या सामाजिक व शैक्षणिक इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी कोरला गेला आहे. सन १९१९ साली याच दिनी कर्मवीरांनी रयत शिक्षण संस्था स्थापन केली. आणि महाराष्ट्राच्या सामाजिक व शैक्षणिक वाटचालीला एक नवी कलाटणी दिली. ४ ऑक्टोबर २०१८ रोजी या घटनेला शंभर वर्षे पूर्ण झाली. त्यानिमित्ताने संस्थेच्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालयाने या शंभर वर्षांच्या वाटचालीतील चढउतारांचा, संघर्षाचा व वर्तमानात संस्थेने केलेल्या प्रगतीचा लेखाजोखा मांडला जावा, कर्मवीरांच्या कार्यकर्तृत्वावर पुन्हा नव्याने प्रकाश पडावा व वर्तमान शैक्षणिक धोरणांना सामोरे जाण्याचे सामर्थ्य संस्थेने कसे प्राप्त केले? या प्रश्नाचा वेध घ्यावा या उद्देशाने महाराष्ट्रभरातून विविध शिक्षणप्रेमी व कर्मवीरांच्या विचारांच्या विचारांची कास धरलेल्या अभ्यासकांकडून ''बदलती शैक्षणिक धोरणे व रयत शिक्षण संस्थेची वाटचाल'' या विषयावर शोधनिबंध आणि लेख मागविले. या शोधनिबंधांचे व लेखांचे संपादन असलेला हा विशेषांक आपल्या हाती देताना, आनंद द्विगुणित होत आहे.

या विशेषांकातील लेखांना केवळ माहितीच्या स्तरावर न ठेवता, विचारमंथनाच्या पटावर ठेवावे या उद्देशाने आपल्या हाती हे शब्दभांडार देत आहे. मी तर फक्त या शब्दभांडाराचा फक्त भारवाही आहे. कर्मवीरांनी रूजविलेली वैचारिक मूल्ये, राबविलेले शैक्षणिक धोरण, आणि हाच वारसा घेऊन पुढे वाटचाल करीत असलेली रयत शिक्षण संस्था आजच्या बदलत्या सामाजिक वातावरणातही वटवृक्षासारखी खंबीरपणे उभी आहे. एवढेच नव्हे तर बदलत्या शैक्षणिक धोरणांनादेखील कवेत घेऊन पुढे जात आहे. याचाच प्रत्यय वाचकांना सदर विशेषांकातील लेख व शोधनिबंध वाचताना येईल.

University Grants Commission, New Delhi Recognized Journal No. 41311
ISSN: Print: 2347-5021 www.research-chronicler.com ISSN: Online: 2347-503X

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा जीवनपट सर्वपरिचित असला, तरी आजच्या संभ्रमित काळात पुन्हापुन्हा त्यांच्या जीवनकार्यावर प्रकाश टाकणे आवश्यक आहे. त्यानुसार कर्मवीरांचे जीवनचरित्र व कार्यकर्तृत्व, कर्मवीर व लक्ष्मीवहिनींची सहगाथा, रयत शिक्षण संस्थेची जडण–घडण व वैचारिक मूल्ये, कर्मवीरांवर केले गेलेले लेखन व पत्रव्यवहार यावर प्रकाश टाकणारे शोधनिबंधही येथे समाविष्ट केले आहेत. 'बदलत्या शैक्षणिक धोरणांचा व रयत शिक्षण संस्थेच्या ध्येय धोरणांचा अनुबंध .उलगडून दाखविणारे काही शोधनिबंध अभ्यासकांनी पाठवन सूत्रविषयावर नवा प्रकाश टाकला. तसेच ज्ञानरचनावादासारख्या दुर्लक्षित विषयावर देखील काही शोधनिबंधांमधून स्पर्श केलेला दिसतो.

हा विशेषांक ज्यांच्या प्रोत्साहनाने व शुभेच्यांमुळे संपादित करण्याचे बळ मिळाले असे संस्थेचे अध्यक्ष दूरदर्शी नेतृत्व मा.खा.शरदचंद्रजी पवारसाहेब, बदलत्या शैक्षणिक धोरणांना सामोरे जाऊ संस्थेला नवा चेहरा प्राप्त करून देणारे आदरणीय चेअरमन मा. डॉ. अनिल पाटीलसाहेब, संशोधकीय व प्रशासकीय शिस्तीचे पाठ देणारे सन्माननीय सचिव प्राचार्य डॉ. भाऊसाहेब कराळेसाहेब व उच्च शिक्षण विभागाचे सहसचिव प्राचार्य डॉ. विजयसिंह सावंतसाहेब, लेखापरीक्षक प्राचार्य डॉ. अरूण आंधळेसाहेब,पश्चिम विभागाचे अध्यक्ष ॲड. राम कांडगेसाहेब, विशेषांक परिपूर्ण होणेसाठी सतत मार्गदर्शन करणाऱ्या आमच्या महाविद्यालयाच्या प्राचार्या डॉ. मंजुश्री बोबडे मॅडम आदी सर्वांचे ऋण व्यक्त करतो. तसेच शोधनिबंध व लेखांच्या लेखकांचे व संपादक मंडळातील सदस्य डॉ. विलास सदाफळ, डॉ. सविता पाटील, ग्रंथपाल एकनाथ झावरे, डॉ. अतुल चौरे, प्रा. किरण कुंभार व कार्यालयप्रमुख शिंगाडे यांचे आभार मानून थांबतो.

जय कर्मवीर !

डॉ. संजय नगरकर

संपादक

University Grants Commission, New Delhi Recognized Journal No. 41311
ISSN: Print: 2347-5021 www.research-chronicler.com ISSN: Online: 2347-503X

बदलती शैक्षणिक धोरणे आणि रयत शिक्षण संस्था

डॉ. संजय नगरकर

मराठी विभागप्रमुख, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, औंधगाव, पुणे

पार्श्वभूमी –

'शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे.' 'ज्ञान हा तिसरा डोळा आहे.' असे मानणाऱ्या महात्मा फुले, राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज आणिच्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्वप्नांना प्रत्यक्षात आणणारे पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी दि.५ सप्टेंबर १९१९ रोजी काले येथे भरलेल्या सत्यशोधक समाजाच्या अधिवेशनात 'रयत शिक्षण संस्थे' स्थापनेची घोषणा केली. दि.०४ ऑक्टोबर १९१९ रोजी प्रत्यक्षात संस्थेची स्थापना केली. आंग्ल काळापासून शिक्षण व्यवस्थेवर प्रभुत्व असलेल्या लॉर्ड मेकॉलेच्या पिरॅमिडला त्याद्वारे उलटे केले. खरे तर इंग्रजांनी आम्हाला शिक्षणाची चव दाखविली, परंतु शिक्षण व्यवस्थेच्या चाव्या -पुन्हा उच्चवर्णियांच्याच हातात दिल्या. मेकॉलेच्या झिरपत्या सिद्धांताचा उद्देश कितीही उच्च आणि उदात्त असला तरी त्याची अंमलबजावणी करणारा संस्कृतिपूजक वर्ग त्या झिरपत्या सिद्धांताच्या छिद्रांमध्ये बसलेला होता. म्हणूनच या धोरणास सर्वप्रथम महात्मा फुले यांनी कडाडून विरोध केला. बहुजनांना शिक्षण आणि आधुनिक ज्ञानापासून हेतुपूर्वक दूर ठेवण्याचे प्रयत्न केले जात होते. त्याची झळ खुद्द महात्मा फुले यांनाही बसली होती. पुढे १८५४ साली वुडच्या खलित्यानुसार 'मॅग्नाचार्टा ऑफ इंडियन एज्युकेशन' हा सुधारणाविषयक कार्यक्रमही आखला गेला. त्याचा उद्देश 'प्रथम निरक्षरांना साक्षर करणे' हा होता. उद्देश कितीही उच्च आणि उदात्त असला तरी तो राबविणाऱ्यांच्या हेतूबाबत साशंकताच होती. १८५७ साली उच्च शिक्षणाची पायाभरणी करताना इंग्रजांनी एकाच वेळी मुंबई, मद्रास आणि कलकत्ता विद्यापीठांची स्थापना केली. परंतु मुळाचा विचार न करता शेंड्याचाच विचार करणाऱ्या इंग्रज सरकारची शिक्षणाची तरतूद ही प्राथमिक शिक्षणाबाबत उदासीन होती. त्यामुळेच महात्मा फुले यांनी १८८२ साली आलेल्या हंटर आयोगापुढे फिर्याद मांडताना मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा आग्रह धरला. त्यापाठोपाठ दि.२ मार्च १८८२ रोजी राज्यरोहनासाठी आलेल्या पंचम जॉर्जसमोर शेतकऱ्याच्या वेशात जाऊन "हे येथे जमलेले हिरे-मोती आणि मौल्यवान वस्त्रे घातलेले लोक हिंदुस्थानचे खरे प्रतिनिधी नाहीत. खरा हिंदWस्थान खेडयात आहे. उपाशी, गरीब, बेघर, उघडा-नागडा असा आहे. त्याला शिक्षण देणे आवश्यक आहे. ही जाणीव आपली माता महाराणी व्हिक्टोरिया यांना करुन द्यावी" असे वास्तववादी व तळमळीचे निवेदन केले. अर्थात शिक्षणाची कवाडे उघडी करण्याचा इंग्रजांचा हेतूही फारसा शुद्ध नव्हता. त्यांना एक अनाहूत भीती वाटत होती. म्हणूनच लॉर्ड एलेनबरो ही भीती व्यक्त करताना म्हणतो, "खालच्या वर्गापासून शिक्षणाचा प्रारंभ केल्यास त्यांच्यात क्रांती घडून येईल."

रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना:

वरील सर्व पार्श्वभूमीवर महात्मा फुले यांच्या विचारांचा व कार्याचा तसेच आपल्या संस्थानात सामाजिक कार्याचा जागर करणारे व मोफत आणि सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा पुरस्कार करणारे राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचा प्रभाव कर्मवीर भाऊराव पाटलांवर पडला. मेकॉलेचा पिरॅमिड उलटा करुन त्यांनी तळागाळातल्या समाजाला शिक्षणाची पायवाट निर्माण करुन दिली. आयुष्यभर अनवाणी पायाने महाराष्ट्र पालथा घातला. 'रयत' असे अनुरुप नाव देऊन दि.४ ऑक्टोबर १९१९ रोजी स्थापन केलेल्या संस्थेचे व ज्ञानाच्या पायवाटेचे आज हमरस्त्यात रुपांतर झाले आहे. शतकाच्या उंबरठयावर असताना संस्था 'वटवृक्ष' या आपल्या बोधचिन्हाप्रमाणे खेडी-पाडी, डोंगर-दऱ्या, गाव-शहरे अशा सर्व प्रदेशात विस्तारली आहे.

285

University Grants Commission, New Delhi Recognized Journal No. 41311
ISSN: Print: 2347-5021 www.research-chronicler.com ISSN: Online: 2347-503X

बदलती शैक्षणिक धोरणे आणि रयत शिक्षण संस्था

डॉ. संजय नगरकर

मराठी विभागप्रमुख, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, औंधगाव, पुणे

पार्श्वभूमी –

'शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे.' 'ज्ञान हा तिसरा डोळा आहे.' असे मानणाऱ्या महात्मा फुले, राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज आणिच्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्वप्नांना प्रत्यक्षात आणणारे पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी दि.५ सप्टेंबर १९१९ रोजी काले येथे भरलेल्या सत्यशोधक समाजाच्या अधिवेशनात 'रयत शिक्षण संस्थे' स्थापनेची घोषणा केली. दि.०४ ऑक्टोबर १९१९ रोजी प्रत्यक्षात संस्थेची स्थापना केली. आंग्ल काळापासून शिक्षण व्यवस्थेवर प्रभुत्व असलेल्या लॉर्ड मेकॉलेच्या पिरॅमिडला त्याद्वारे उलटे केले. खरे तर इंग्रजांनी आम्हाला शिक्षणाची चव दाखविली, परंतु शिक्षण व्यवस्थेच्या चाव्या पुन्हा उच्चवर्णियांच्याच हातात दिल्या. मेकॉलेच्या झिरपत्या सिद्धांताचा उद्देश कितीही उच्च आणि उदात्त असला तरी त्याची अंमलबजावणी करणारा संस्कृतिपूजक वर्ग त्या झिरपत्या सिद्धांताच्या छिद्रांमध्ये बसलेला होता. म्हणूनच या धोरणास सर्वप्रथम महात्मा फुले यांनी कडाडून विरोध केला. बहुजनांना शिक्षण आणि आधुनिक ज्ञानापासून हेतुपूर्वक दूर ठेवण्याचे प्रयत्न केले जात होते. त्याची झळ खुद्द महात्मा फुले यांनाही बसली होती. पुढे १८५४ साली वुडच्या खलित्यानुसार 'मॅग्नाचार्टा ऑफ इंडियन एज्युकेशन' हा सुधारणाविषयक कार्यक्रमही आखला गेला. त्याचा उद्देश 'प्रथम निरक्षरांना साक्षर करणे' हा होता. उद्देश कितीही उच्च आणि उदात्त असला तरी तो राबविणाऱ्यांच्या हेतूबाबत साशंकताच होती. १८५७ साली उच्च शिक्षणाची पायाभरणी करताना इंग्रजांनी एकाच वेळी मुंबई, मद्रास आणि कलकत्ता विद्यापीठांची स्थापना केली. परंतु मुळाचा विचार न करता शेंड्याचाच विचार करणाऱ्या इंग्रज सरकारची शिक्षणाची तरतूद ही प्राथमिक शिक्षणाबाबत उदासीन होती. त्यामुळेच महात्मा फुले यांनी १८८२ साली आलेल्या हंटर आयोगापुढे फिर्याद मांडताना मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा आग्रह धरला. त्यापाठोपाठ दि.२ मार्च १८८२ रोजी राज्यरोहनासाठी आलेल्या पंचम जॉर्जसमोर शेतकऱ्याच्या वेशात जाऊन "हे येथे जमलेले हिरे-मोती आणि मौल्यवान वस्त्रे घातलेले लोक हिंदुस्थानचे खरे प्रतिनिधी नाहीत. खरा हिंदwस्थान खेडयात आहे. उपाशी, गरीब, बेघर, उघडा-नागडा असा आहे. त्याला शिक्षण देणे आवश्यक आहे. ही जाणीव आपली माता महाराणी व्हिक्टोरिया यांना करुन द्यावी" असे वास्तववादी व तळमळीचे निवेदन केले. अर्थात शिक्षणाची कवाडे उघडी करण्याचा इंग्रजांचा हेतूही फारसा शुद्ध नव्हता. त्यांना एक अनाहूत भीती वाटत होती. म्हणूनच लॉर्ड एलेनबरो ही भीती व्यक्त करताना म्हणतो, "खालच्या वर्गापासून शिक्षणाचा प्रारंभ केल्यास त्यांच्यात क्रांती घडून येईल."

रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना:

वरील सर्व पार्श्वभूमीवर महात्मा फुले यांच्या विचारांचा व कार्याचा तसेच आपल्या संस्थानात सामाजिक कार्याचा जागर करणारे व मोफत आणि सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा पुरस्कार करणारे राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचा प्रभाव कर्मवीर भाऊराव पाटलांवर पडला. मेकॉलेचा पिरॅमिड उलटा करुन त्यांनी तळागाळातल्या समाजाला शिक्षणाची पायवाट निर्माण करुन दिली. आयुष्यभर अनवाणी पायाने महाराष्ट्र पालथा घातला. 'रयत' असे अनुरुप नाव देऊन दि.४ ऑक्टोबर १९१९ रोजी स्थापन केलेल्या संस्थेचे व ज्ञानाच्या पायवाटेचे आज हमरस्त्यात रुपांतर झाले आहे. शतकाच्या उंबरठयावर असताना संस्था 'वटवृक्ष' या आपल्या बोधचिन्हाप्रमाणे खेडी-पाडी, डोंगर-दऱ्या, गाव-शहरे अशा सर्व प्रदेशात विस्तारली आहे.

285

आहे. परंतु रयत शिक्षण संस्था यास अपवाद आहे. कर्मवीरांनी त्याच काळात काळाची पावले ओळखून अनेक प्रयोग केले. काय आहे यापेक्षा काय घडू शकेल? याचा विचार करुन चारभिंतीसारख्या बरड माळरानाचे सुंदर बगिच्यात त्यांनी रुपांतर केले. आपल्या विद्यार्थ्यांकरवी शाळा उभ्या केल्या. या शाळांमधून बाहेर पडलेले लाखो विद्यार्थी हीच आज संस्थेची संपत्ती ठरली आहे." पाश्चात्य देशातील विद्यापीठे माजी विद्यार्थी चालवितात. त्याप्रमाणेच गेल्या शंभर वर्षात संस्थेने जी प्रगती केली आहे त्यामागे संस्थेच्या त्या त्या काळातील माजी विद्यार्थ्यांचे पाठबळदेखील कारणीभूत आहे. कर्मवीरांबरोबरच लक्ष्मीवहिनींचा असीम त्याग आणि समर्पणाचे संस्कार या विद्यार्थ्यांच्या मनावर होत असतात. तसेच एका जपानी म्हणीमध्ये म्हटल्याप्रमाणे 'तुम्ही जर एक वर्षाच विचार करीत असाल तर धान्य लावा! तुम्ही जर दहा वर्षाचा विचार करीत असाल तर वृक्ष लावा! आणि तुम्ही जर शंभर वर्षाच विचार करीत असाल तर माणसे पेरा!' या उक्तीप्रमाणे कर्मवीरांनी आयुष्यभर माणसे पेरली. जी माणसे निस्वार्थपणे संस्थेच्या मदतीला उभी राहिली.म्हणूनच आज संस्थेचा वेलू गगनावर गेला आहे.

जगातील सर्वाधिक मोठी लोकशाही प्रणाली असलेला देश म्हणून भारताचा उल्लेख केला जातो. स्वातंत्र्य , समता, बंधुता आणि न्याय या तत्त्वांची कर्मवीरांनी नेहमीच प्रतिष्ठा राखली. तसेच लोकशाहीचा पाया मजबूत करायचा असेल तर त्यास शिक्षणाची आवश्यकता असते. दि.२६ सप्टेंबर १९४५ रोजी कोल्हापूर येथे भरलेल्या 'महाराष्ट्र विद्यार्थी काँग्रेसच्या' अधिवेशनात बोलताना, "कोणत्याही राष्ट्रसुधारणेचा व खऱ्या लोकशाहीचा पाया सार्वत्रिक शिक्षण प्रसार हाच आहे. हे विचारांती कोणासही पटेल. जोपर्यंत देशातील बहुजन समाज हा अज्ञानाच्या अंधःकारात चाचपडत आहे तोपर्यंत देशसुधारणेचा प्रयत्न करणे बहुतांशी पालथ्या घागरीवर पाणी ओतल्यासारखे नाही का होणार?" असे उद्‌गार त्यांनी काढले. तसेच जातीय विषमतेवर भाष्य करीत असताना, "हरिजन बांधवांची सुधारणा केवळ मंदिर प्रवेशाने अगर कायदे करुन होणार नाही. त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारली पाहिजे. व त्यांच्यात शिक्षणाचा प्रसार झाला पाहिजे." असे 'मानवता' मासिकास शुभसंदेश देताना लिहिले. आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक समतेचा त्यांनी केलेला हा पुरस्कार त्यांच्या द्रष्टेपणाचा प्रत्यय देतो.

रयत शिक्षण संस्था : बदलती शिक्षण प्रणाली:

रयत शिक्षण संस्थेचा आजवर झालेला प्रवास व प्राथमिक शिक्षणापासून. उच्चशिक्षणापर्यंत आखली गेलेली धोरणे यांचे वर्तमान परिस्थितीत परीक्षण करताना, आज नव्या पिढीला लोकशाही मूल्यव्यवस्थेची चाड नाही आणि राज्यकर्त्या पक्षांना शिक्षणाविषयी गांभीर्य नाही, अशी विसंगती निर्माण झालेली दिसते. मेकॉले, वुड, हंटर आयोगापासून सुरु झालेला हा प्रवास आज एका वेगळया वळणाजवळ येऊन पोहोचलेला आहे. एकीकडे मोफत व अत्यल्प दरात इंटरनेटला चालना देऊन 'डिजिटल इंडियाचा' बोलबाला आणि दुसरीकडे शिक्षणाच्या खाजगीकरणाला चालना देऊन शिक्षण क्षेत्रातील आर्थिक सहभागातून अंग काढून घेण्याचा प्रकार वाढीस लागला आहे. उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत देखील यापेक्षा वेगळी परिस्थिती नाही. मुदलीयार आयोग, कोठारी आयोग, सॅम पित्रोदा यांचे Knowledge Commission, २०१६ चे राष्ट्रीय शिक्षणविषयक धोरण व पाठोपाठ महाराष्ट्र राज्य विद्यापीठ कायद्याची नव्याने अंमलबजावणी अशा एका एका संक्रमित अवस्थेत शिक्षणक्षेत्र आहे. काळानुरुप शिक्षणपद्धतीत बदल करणे आवश्यकच असते.परंतु बदलाच्या नावाखाली स्वायत्ततेला दिलेले प्राधान्य, खाजगी व कौशल्य प्रदाता संस्थांना प्रोत्साहन, अत्युच्च गुणवत्ता व रोजगाराभिमुख शिक्षण यांना महत्त्व यामुळे पारंपरिक शिक्षण देणाऱ्या संस्था-महाविद्यालयांसमोर नवे आव्हान व स्पर्धा निर्माण झालेली आहे. अनेक आंतरराष्ट्रीय संस्था, उद्योग-व्यवसायाचे गट यात उतरत आहेत. रयत शिक्षण संस्थेने देखील पारंपरिक शिक्षण व्यवस्थेतून बाहेर पडण्यासाठी हे बदल स्वीकारण्यास सुरुवात केली आहे.

सारांश:

कर्मवीर या शिक्षण पंढरीच्या वारकऱ्याने पेरलेली मूल्ये, केलेला शिक्षणप्रसार व उलटा केलेला मेकॉलेचा

286

आहे. परंतु रयत शिक्षण संस्था यास अपवाद आहे. कर्मवीरांनी त्याच काळात काळाची पावले ओळखून अनेक प्रयोग केले. काय आहे यापेक्षा काय घडू शकेल? याचा विचार करुन चारभिंतीसारख्या बरड माळरानाचे सुंदर बगिच्यात त्यांनी रुपांतर केले. आपल्या विद्यार्थ्यांकरवी शाळा उभ्या केल्या. या शाळांमधून बाहेर पडलेले लाखो विद्यार्थी हीच आज संस्थेची संपत्ती ठरली आहे." पाश्चात्य देशातील विद्यापीठे माजी विद्यार्थी चालवितात. त्याप्रमाणेच गेल्या शंभर वर्षात संस्थेने जी प्रगती केली आहे त्यामागे संस्थेच्या त्या त्या काळातील माजी विद्यार्थ्यांचे पाठबळदेखील कारणीभूत आहे. कर्मवीरांबरोबरच लक्ष्मीवहिनींचा असीम त्याग आणि समर्पणाचे संस्कार या विद्यार्थ्यांच्या मनावर होत असतात. तसेच एका जपानी म्हणीमध्ये म्हटल्याप्रमाणे 'तुम्ही जर एक वर्षाच विचार करीत असाल तर धान्य लावा! तुम्ही जर दहा वर्षाचा विचार करीत असाल तर वृक्ष लावा! आणि तुम्ही जर शंभर वर्षाच विचार करीत असाल तर माणसे पेरा!' या उक्तीप्रमाणे कर्मवीरांनी आयुष्यभर माणसे पेरली. जी माणसे निस्वार्थपणे संस्थेच्या मदतीला उभी राहिली.म्हणूनच आज संस्थेचा वेलू गगनावर गेला आहे.

जगातील सर्वाधिक मोठी लोकशाही प्रणाली असलेला देश म्हणून भारताचा उल्लेख केला जातो. स्वातंत्र्य , समता, बंधुता आणि न्याय या तत्त्वांची कर्मवीरांनी नेहमीच प्रतिष्ठा राखली. तसेच लोकशाहीचा पाया मजबूत करायचा असेल तर त्यास शिक्षणाची आवश्यकता असते. दि.२६ सप्टेंबर १९४५ रोजी कोल्हापूर येथे भरलेल्या 'महाराष्ट्र विद्यार्थी काँग्रेसच्या' अधिवेशनात बोलताना, "कोणत्याही राष्ट्रसुधारणेचा व खऱ्या लोकशाहीचा पाया सार्वत्रिक शिक्षण प्रसार हाच आहे. हे विचारांती कोणासही पटेल. जोपर्यंत देशातील बहुजन समाज हा अज्ञानाच्या अंधःकारात चाचपडत आहे तोपर्यंत देशसुधारणेचा प्रयत्न करणे बहुतांशी पालथ्या घागरीवर पाणी ओतल्यासारखे नाही का होणार?" असे उद्‌गार त्यांनी काढले. तसेच जातीय विषमतेवर भाष्य करीत असताना, "हरिजन बांधवांची सुधारणा केवळ मंदिर प्रवेशाने अगर कायदे करुन होणार नाही. त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारली पाहिजे. व त्यांच्यात शिक्षणाचा प्रसार झाला पाहिजे." असे 'मानवता' मासिकास शुभसंदेश देताना लिहिले. आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक समतेचा त्यांनी केलेला हा पुरस्कार त्यांच्या द्रष्टेपणाचा प्रत्यय देतो.

रयत शिक्षण संस्था : बदलती शिक्षण प्रणाली:

रयत शिक्षण संस्थेचा आजवर झालेला प्रवास व प्राथमिक शिक्षणापासून उच्चशिक्षणापर्यंत आखली गेलेली धोरणे यांचे वर्तमान परिस्थितीत परीक्षण करताना, आज नव्या पिढीला लोकशाही मूल्यव्यवस्थेची चाड नाही आणि राज्यकर्त्या पक्षांना शिक्षणाविषयी गांभीर्य नाही, अशी विसंगती निर्माण झालेली दिसते. मेकॉले, वुड, हंटर आयोगापासून सुरु झालेला हा प्रवास आज एका वेगळया वळणाजवळ येऊन पोहोचलेला आहे. एकीकडे मोफत व अत्यल्प दरात इंटरनेटला चालना देऊन 'डिजिटल इंडियाचा' बोलबाला आणि दुसरीकडे शिक्षणाच्या खाजगीकरणाला चालना देऊन शिक्षण क्षेत्रातील आर्थिक सहभागातून अंग काढून घेण्याचा प्रकार वाढीस लागला आहे. उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत देखील यापेक्षा वेगळी परिस्थिती नाही. मुदलीयार आयोग, कोठारी आयोग, सॅम पित्रोदा यांचे Knowledge Commission, २०१६ चे राष्ट्रीय शिक्षणविषयक धोरण व पाठोपाठ महाराष्ट्र राज्य विद्यापीठ कायद्याची नव्याने अंमलबजावणी अशा एका एका संक्रमित अवस्थेत शिक्षणक्षेत्र आहे. काळानुरुप शिक्षणपद्धतीत बदल करणे आवश्यकच असते.परंतु बदलाच्या नावाखाली स्वायत्ततेला दिलेले प्राधान्य, खाजगी व कौशल्य प्रदाता संस्थांना प्रोत्साहन, अत्युच्च गुणवत्ता व रोजगाराभिमुख शिक्षण यांना महत्त्व यामुळे पारंपरिक शिक्षण देणाऱ्या संस्था-महाविद्यालयांसमोर नवे आव्हान व स्पर्धा निर्माण झालेली आहे. अनेक आंतरराष्ट्रीय संस्था, उद्योग-व्यवसायाचे गट यात उतरत आहेत. रयत शिक्षण संस्थेने देखील पारंपरिक शिक्षण व्यवस्थेतून बाहेर पडण्यासाठी हे बदल स्वीकारण्यास सुरुवात केली आहे.

सारांश:

कर्मवीर या शिक्षण पंढरीच्या वारकऱ्याने पेरलेली मूल्ये, केलेला शिक्षणप्रसार व उलटा केलेला मेकॉलेचा

www.research-Chronicler.com

e-ISSN - 2347-503X
p-ISSN - 2347-5021

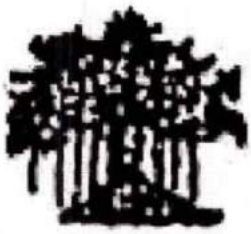

Research Chronicler

International Multidisciplinary Research Journal

Vol. VI Spl. Issue IV November 2018

: Executive Editor :
Dr. Manjushri Bobade

: Editor-In-Chief :
Dr. Sanjay Nagarkar

287

University Grants Commission, New Delhi Recognized Journal No. 41311
ISSN: Print: 2347-5021 www.research-chronicler.com ISSN: Online: 2347-503X

Research Chronicler

University Grants Commission, New Delhi Recognized Journal No. 41311

Link:https://www.ugc.ac.in/journallist/subjectwisejurnallist.aspx?tid=UmVzZWFyY2ggQ2hyb25pY2xlcg==&&did=Q3VycmVudCBUaXRsZXM=

ISSN 2347 – 5021 (Print); 2347 – 503X (Online)

A Peer-Reviewed Refereed and Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Volume VI Issue IV: November – 2018

Executive Editor

Prin. Dr. Manjushri Bobade

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune, (M.S.) India

Editor-In-Chief

Dr. Sanjay Nagarkar

Head, Department of Marathi

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune, (M.S.) India

Editorial Board

Dr. Vilas Sadaphal, Pune, India
Dr. Savita Patil, Pune, India
Prof. Eknath Zaware, Pune, India
Dr. Atul Chaure, Pune, India
Prof. Kiran Kumbhar, Pune, India
Dr. A.P. Pandey, Mumbai, India
Dr. Patricia Castelli, Southfield, USA
Christina Alegria, Long Beach, USA
Prin. H.V. Jadhav, Navi Mumbai, India
Dr. Adrianne Santina, McMinnville, USA
Prof. C.V. Borle, Mumbai, India
Dr. Nirbhay Mishra, Mathura, India

Advisory Board

Dr. S.T. Gadade

Principal, C.K. Thakur College
New Panvel, India

Dr. R.M. Badode

Professor & Head
Department of English
University of Mumbai, India

Dr. G.T. Sangale

Principal, Veer Wajekar College
Phunde, India

34	प्रा. डॉ. जी. पी. बोडखे	पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील: बहुआयामी व्यक्तित्व	131
35	जीवप्रसाद उदय माजगांवकर	महाराष्ट्राच्या सामाजिक व मानसिक जडण घडणीत रयत शिक्षण संस्थेचे योगदान	134
36	डॉ. पोपट सिनारे	पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक कार्य	136
37	श्री. सुरेश विठ्ठल मेहेर	कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक कार्य	138
38	अमोल रवींद्र बागड	रयत शिक्षण संस्था विकास आणि वाटचाल	141
39	प्रा. डॉ. प्रकाश सूर्यवंशी	कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक विचार: एक दृष्टिक्षेप	143
40	प्रा. विजयश्री गवळी	पद्मभूषण कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक कार्य	146
41	प्रा. जाधव सावित्री दत्तात्रय	कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे क्षेत्रातील योगदान	149
42	विलास विठ्ठल नाबदे	महाराष्ट्राच्या राजकीय विकासात रयत शिक्षण संस्थेचे योगदान	151
43	प्रकाश रणसिंग	महाराष्ट्रातील भाषिक विविधता: रयत शिक्षण संस्थेसमोरील आव्हान	154
44	किरण गणपत कुंभार	कर्मवीर भाऊराव पाटील आणि ग्रामीण शिक्षण	157
45	प्रा. डॉ. सुनील लक्ष्मण परदेशी	कर्मवीर भाऊराव पाटील: एक समाज सुधारक	160
46	प्रा. डॉ. अतुल चौरे व प्रा. चिंतामण धिंदळे	शैक्षणिक क्षेत्रातील महामेरू: पद्मभूषण कर्मवीर भाऊराव पाटील	162

University Grants Commission, New Delhi Recognized Journal No. 41311
ISSN: Print: 2347-5021 www.research-chronicler.com ISSN: Online: 2347-503X

"शैक्षणिक क्षेत्रातील महामेरू पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील"

प्रा. डॉ. अतुल चौरे

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर कॉलेज,

औंध, जि. पुणे.

प्रा. चिंतामण धिंदळे

महात्मा फुले आर्टस्,सायन्स अँन्ड कॉमर्स

कॉलेज, पनवेल.जि.रायगड.

शिक्षण संस्थेचे संस्थापक पद्मभूषण डॉ.कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी बहुजन समाजाच्या शैक्षणिक सामाजिक कार्यासाठी स्वतःचे जीवन समर्पित केले. खेड्यापाड्यातील बहुजन समाजाला शिक्षण घेण्यासाठी प्रवृत्त केले. सर्व जाती-धर्माच्या मुलांसाठी वसतिगृहे काढली. शिक्षणाबरोबर विद्यार्थ्यांच्या मनात श्रमाची प्रतिष्ठा वाढावी, म्हणून कमवा शिका योजना सुरू केली. विद्यार्थ्यामध्ये उच्च विचारांचा आदर्श घालून दिला. स्वाभिमानी पिढी निर्माण करून, त्यांच्यामध्ये स्वाभावीवृत्ती निर्माण केली. सुरुवातीच्या काळात कर्मवीर भाऊराव पाटील ब्राह्मणेतर व सत्यशोधक चळवळीमध्ये कार्य करीत होते. परंतु नंतर कर्मवीरांनी शैक्षणिक कार्यासाठी उभे आयुष्य घालविले. कर्मवीर यांचे आयुष्य एखाद्या ऋषिप्रमाणे होते. त्यांच्या कार्याबद्दल समाजाने त्यांना कर्मवीर ही पदवी बहाल केली. भारत सरकारने त्यांच्या शैक्षणिक कार्याची दखल घेऊन त्यांना पद्मभूषण किताब दिला. तसेच पुणे विद्यापीठाने त्यांना डी.लिट.पदवी बहाल केली. महात्मा ज्योतिराव फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि राजर्षि शाहू महाराज यांच्या शैक्षणिक कार्याचा वसा आणि वारसा पुढे कर्मवीरांनी चालविला. समाजपरिवर्तनासाठी मानवधर्माची कास धरून समाजात शैक्षणिक परिवर्तन केले. तसेच लक्ष्मीबाई पाटील सावलीप्रमाणे कर्मवीरांच्या सोबत उभ्या राहिल्या. त्यामुळे रयत शिक्षण संस्था उभी राहू शकली. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या आजोबांचा एकदा जातनिवाडा करताना अपमान झाला. म्हणून त्यांनी आपल्या मुलाला पायगोंडा पाटलांना शिकविले. त्यामुळे त्यांना सरकारी खात्यात कारकून म्हणून नोकरी मिळाली. ते प्रामाणिक, कष्टाळू, निर्व्यसनी होते. परंतु नोकरी शिवाय कोणत्याही समाजकार्यात सहभागी झाले नाहीत. त्यांची पत्नी गंगाबाई ह्या स्वभावाने हुशार, कर्तव्यदक्ष, स्वाभिमानी आणि संसारात निपुण होत्या. त्यांना चार मुलगे व दोन कन्या होत्या. (बाबुराव, तात्या, जयसिंगपूर,बळवंतराव, द्वारका, अक्का) हीमुले होती.

भाऊराव पाटलांचा जन्म कुंभोज या गावी जिल्हा कोल्हापूर येथे २२ सप्टेंबर १८८७ रोजी झाला. भाऊरावांचे वडील सरकारी खात्यात असल्याने त्यांची सातत्याने बदली होत होती. त्यामुळे भाऊरावांना वेग-वेगळ्या गावी वेग-वेगळ्या शाळांमध्ये जावे लागत असे. सहाजिकच त्यामुळे त्यांचा मित्रपरिवार आणि अनुभव इतर मुलांपेक्षा अधिक वाढलेला दिसतो. भाऊरावांनी चौथी पर्यंतच्या शिक्षणानंतर इंग्रजी शिक्षण घेण्यासाठी कोल्हापूरच्या जैन वसतिगृहात प्रवेश घेतले. कोल्हापूरच्या परिसरात शाहूमहाराजांनी जातिभेद नष्ट करून समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न सुरू केलेला होता. महाराजांनी वेगवेगळ्या जातीजमातीच्या मुलांसाठी वसतिगृहांची स्थापना केली होती. उदा. मराठा, जैन, लिंगायत, अस्पृश्य, सारस्वत, दैवज्ञ, शिंपी, मुसलमान, वंजारी इतर वसतिगृहांची स्थापना केली होती. भाऊराव पाटील वस्तीगृहात शिक्षण घेत असताना शाळेतील इतर कार्यक्रमात अग्रेसर होते. क्रीडा, शिस्त, वेळेवर शाळेत येणे. शिस्तीचे पालन करणे इत रगोष्टीं मध्ये अग्रेसर होते. मात्र जैन वस्तीगृहात अस्पृश्यता पाळली जात असल्या मुळे भाऊरावांच्या मनात अस्पृश्यता आणि अंधश्रद्धे विषयी मनस्वी चीड होती. म्हणून भाऊराव त्या विरोधात बंड करीत होते. उदा. जेवण करताना सोवळं न घालणे, अंघोळी पूर्वी दाढी न करणे इतर गोष्टींचा विरोध करताना दिसतात. त्या मुळे भाउरावांना वसतिगृहां मधून काढून टाकण्यात आले होते. भाउरावांना वसतीगृहा मधून काढून टाकल्याने त्यांच्या वर्गमित्राने बाळासाहेब खानविलकर यांनी भाऊरावांना शाहूमहाराजांच्या राजवाड्यातील आपल्या खोलीत

आश्रय दिला. त्यामुळे छत्रपती शाहूमहाराजांच्या स्वभावातील चांगले पैलू पाहिला मिळाले. त्याच बरोबर महाराजांना भाऊरावांचा निर्व्यसनी स्वभाव, सत्य बोलण्याची सवय, वेळेवर व्यायाम करण्याची सवय या बद्दल आपुलकी वाटली सहावी इंग्रजीच्या वर्गात भाऊराव नापास झाले. तेव्हा त्यांनी वर्ग शिक्षक वि.के. कुलकर्णी यांना वरच्या वर्गात घालण्याची विनंती केली. पण त्यांनी त्यास नकार दिल्याने, भाऊरावांनी शाळेला कायमचा रामराम ठोकला.

भाऊराव अठरा वर्षांचे असताना, त्यांचे लग्न बारा वर्षाच्या सौ. लक्ष्मीबाई यांच्याशी झाले. लक्ष्मीबाई घरकाम आणि स्वयंपाकात हुशार होत्या. त्यांचा स्वभाव नम्र होता. थोरा मोठ्यांची कामे करण्यात त्या निपुण होत्या. त्या काळात लक्ष्मीबाई घरकामा बरोबर शेतीची कामे करीत होत्या. भाऊराव सांगली या ठिकाणी इंग्रजी शिक्षणासाठी गेले. तेव्हा एका आडावर एक अस्पृश्य स्त्री पाणी मिळावे म्हणून विनवणी करीत होती. पण कोणी पाणी देत नव्हते. तेव्हा भाऊरावांनी रागाने राहट आडात ढकलून दिला. तेव्हा भाऊरावांचे आई-वडील म्हणालेकी, आमच्या भाऊला अस्पृश्यां बद्दल फार कणव आहे. या वरून असे दिसते की, लहान पणा पासूनच भाऊरावांना समाजातील विषमतेविरुध्द चीड होती. एकदा वडिलांना भेटण्यासाठी इस्लामपूरला जाताना भाऊरावांना एक मुलगा वर्गाबाहेर बसलेला दिसला. तेव्हा भाऊरावांनी गुरुजींना त्याला वर्गात घ्यायला सांगितले. पण गुरुजींनी त्याला वर्गात घेतले नाही. म्हणून भाऊराव त्याला (ज्ञानदेव ध्रुवनाथ घोलप) याला घरी घेऊन आले. व कोल्हापूरच्या मिस क्लार्क होस्टेलमध्ये प्रवेश मिळवून दिला. पुढे ज्ञानदेवने चांगला अभ्यास केला. मॅट्रिकची परीक्षा पास झाला. आणि मूकनायक पाक्षिक संपादक झाला. पुढे मुंबई कायदे मंडळाचा सरकारनियुक्त सभासद (१९२३) झाला. यामधून कर्मवीर अण्णांची दूरदृष्टी दिसून येते.शाळेमधून घरी राहिल्यानंतर भाऊराव व्यापारी शिक्षण घेण्यासाठी मुंबईला गेले. पण त्यांचे मन त्या व्यवसायात रमले नाही. म्हणून त्यांनी सातारा शहरात भाड्याने जागा घेऊन शिकवण्या करण्याचे कार्य केले. पोप नावाच्या एका युरोपियन डेप्युटी कलेक्टरला मराठी शिकवण्याची पहिली शिकवणी मिळाली. तसेच पेठे नावाच्या असिस्टंट कलेक्टरच्या मुलाला संस्कृत शिकवण्याचेही कार्य त्यांनी केले. तासनतास ते शिकविण्याचे कार्य करीत असल्यामुळे सातारात पाटील मास्तर या नावाने ते प्रसिध्द झाले. सन १९१४ रोजी ताराबाई पार्क नावाच्या बागेतील एडवर्ड बादशहाच्या अर्धपुतळयाला कोणीतरी डांबर फासले. त्यावेळेस अण्णासाहेब लठ्ठे यांच्या विरोधात भाऊराव पाटलांनी साक्ष द्यावी म्हणून त्यांना बोलाविले. त्यासाठी भाऊरावांना पैसे आणि जमीन देण्याचे आमिष देण्यात आले. तेव्हा भाऊरावांनी खोटी साक्ष देण्यास नकार दिला. त्यामुळे निटवे नावाच्या ग्रहस्थाने भाऊरावांना घराला आग लावण्याच्या आणि घरातील पैसे चोरी करण्याचा आरोप करून जेलमध्ये टाकले. परंतु भाऊरावांनी अखेरपर्यंत खोटी साक्ष देण्यास नकार दिला. महात्मा गांधीजींच्या सत्याचे मूल्य जोपासणाऱ्या कर्मवीर भाऊराव पाटील हे आजच्या तरुणांसाठी आदर्शवत आहेत. कर्मवीर भाऊराव पाटील हे सत्यशोधक विचाराचे असल्यामुळे देवपूजा करीत नसत. जनसेवा हीच परमेश्वर पूजा मानीत. मात्र लक्ष्मीबाई जैन धर्माचे रीतीरिवाज पाळीत असत. घरातील सर्व कामे स्वतः करीत. त्यांचे बोलणे नम्र स्वरूपाचे होते. कोणालाही न दुखावता सर्वांची कामे करीत असत. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्यावर महात्मा जोतिराव फुले आणि राजर्षि छत्रपती शाहू महाराजांच्या विचारांचा पगडा होता. सत्यशोधक परिषदेमध्ये आपले विचार मांडताना भाऊराव म्हणाले की, "आपण सर्वजण सत्यशोधक समाजाचे कार्यकर्ते गावोगाव सभा भरवून व जलशांच्या माध्यमातून सत्यशोधक समाजाचे विचार मांडतो. परंतु हे सर्व अडाणी खेडुत विचार ऐकतात व माना डोलावतात. परंतु नवीन विचाराप्रमाणे वागत नाहीत. तेव्हा आपले प्रयत्न व कष्ट वाया जातात. तरुण पिढीला शिक्षण दिल्याशिवाय याचा परिणामकारक तोडगा मला दिसत नाही. म्हणून बहुजन समाजातील मुला-मुलींना शिक्षण देण्यासाठी आपण शिक्षण संस्था स्थापन करणे जरूर आहे."[१] म्हणून कर्मवीर अण्णांनी ४ ऑक्टोबर १९१९ रोजी काले जिल्हा सातारा. या

289

ठिकाणी रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना केली.कर्मवीर ण्णांवर गांधी विचारांचा पगडा असल्याचे णवते. कारण १९२०च्या दरम्यान भाऊराव धीजींना भेटण्यासाठी मुंबईला गेले असताना, धीजींचा अर्धनग्न देह पाहून व त्यांची दिव्यवाणी कून तरुण भाऊराव पाटील मंत्रमुग्ध झाले. त्यानंतर ानी आमरण खादीचे कपडे वापरले. किर्लोस्कर खान्यात असताना भाऊरावांचे प्रपंचात फार नव्हते. त्यांनी स्वतःला सार्वजनिक कार्यासाठी ाहत घेतले होते. सहकाऱ्यांच्या मदतीने नेरले या ठिकाणी सर्व जातीच्या मुलांसाठी वसतिगृह काढले. ला उद्घाटनप्रसंगी त्यावेळचे कलेक्टर मि.इ.एल. म्हणाले की, "भाऊरावांनी सातारा िल्ह्यातील तीनशे प्रमुख खेड्यांमध्ये सभा घेऊन िक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले. भाऊराव हे खऱ्या माजसुधारकांचे आदर्श आहेत."[२] यावरून असे वते की, भाऊराव हे कर्ते समाजसुधारक होते. ाऊरावांनी आपले उभे आयुष्य समाजकार्यासाठी चंदनाप्रमाणे झिजवीले.

ाऊरावांनी सातारा येथील राहत्या घरात १९२४ ाली एक हरिजन विद्यार्थी ठेवून सामाजिक कार्यास ुरुवात केली. पुढे त्यांच्या वसतिगृहात वेगवेगळ्या जाती-धर्माचे ३४ विद्यार्थी होते. त्यांच्या सामाजिक कार्याबद्दल गांधीजींना जेव्हा समजले, तेव्हा ते सतिगृहास भेट देण्यासाठी आले. तेव्हा गांधीजी णाले"मला माझ्या साबरमती आश्रमामध्ये जे करता ले नाही. ते तुम्ही येथे यशस्वी करून दाखवले. आपल्या कार्यास माझे शुभाशीर्वाद."[३] भाऊरावांच्या कार्याचे मोठेपण महात्मा गांधीजींनी ओळखले होते. म्हणूनच भाऊरावांनी स्थापन केलेल्या वसतिगृहास भेट देण्यासाठी महात्मा गांधीजी आले. त्यांनी श्री छत्रपती शाहू बोर्डिंग हाऊस नावाच्या पाटीचे उद्घाटन केले. पुढे शाहू महाराजांच्या मालकीची धनिणीची बाग भाऊरावांनी भाड्याने घेतली. आणि वसतिगृहातील ४० मुलांना तिथे ठेवून, स्वावलंबी शिक्षणाची योजना रावविली. वसतिगृहातील मुले जेवण बनवण्यापासून ांडी घासून ठेवण्यापर्यंत सर्व कामे करीत होती. तसेच शेतीची सर्व कामे विद्यार्थीच करीत होते. भाऊरावांच्या सामाजिक कार्यास श्री छत्रपती शाहू महाराजांचा राजाश्रय मिळाल्यामुळे त्यांचे समाजकार्य चिरकाल टिकून राहिले. धनिणीच्या बागेतील वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांना उठवण्यासाठी भाऊराव पहाटेच येत असत. मुलांची प्रार्थना घेऊन, त्यांना अभ्यासाला बसवत. जे विद्यार्थी क्रीडा स्पर्धेत, स्नेह संमेलनात पारितोषिक मिळवतील त्यांना वसतिगृहात सत्कार करून, मुलांना प्रोत्साहन देत असत. त्यामुळे अनेक विद्यार्थी क्रीडा स्पर्धेत आणि सांस्कृतिक स्पर्धेतू पारितोषिक मिळवीत. वसतिगृहात अन्नधान्य. शिल्लक नव्हते. आणि पैसेही नव्हते. परंतु अचानक वसतिगृहास भेट देण्यासाठी भाऊरावांचे जुने स्नेही सदाशिव बाबाजी शेटे आले होते. त्यांनी वसतिगृहात राहणाऱ्या सर्व जाती-धर्माच्या मुलांना पाहिले. आणि त्यांना आनंद झाला. तेव्हा त्यांनी बोर्डिंगसाठी ५१ रुपयांची देणगी दिली. तेव्हा भाऊराव म्हणाले, चांगले कार्य पैशासाठी अडून राहत नाही. त्या कार्याच्या पाठीमागे पैसा चालत येतो. त्यामुळेच की काय शंभर वर्षानंतर सुद्धा रयत शिक्षण संस्थेचे कार्य अविरत सुरूच आहे. कर्मवीरांनी लावलेल्या वृक्षाचे वटवृक्षात रुपांतर झालेले दिसते.

कर्मवीर भाऊराव पाटलांनी १९३२ साली महात्मा गांधी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यामध्ये झालेल्या 'पुणे करारानंतर' युनियन बोर्डिंगची पुणे येथे स्थापना केली. आजही पुण्यात युनियन बोर्डिंग सुरूच आहे. विविध जाती-जमातिची मुले या वसतिगृहात शिकत आहेत. सन.१९५२ रोजी अमेरिकेतील शिक्षणतज्ज्ञांनी रयत शिक्षण संस्थेला भेट दिली. तेव्हा ते म्हणाले की, "भाऊरावांच्या अंगी श्रद्धा, आत्मविश्वास, दूरदृष्टी आणि धमक यांचा सुरेख संगम झाला आहे. आणि म्हणूनच ते गुरु शोभतात. या संस्थेच्या कार्यकर्त्यांपासून स्वावलंबी तत्त्व व महात्मा गांधींपासून साधी राहणी ही तत्त्वे घेऊन मी मायदेशी घेऊन जाणार आहे."[४] यावरून कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या कार्याचे मोठेपण लक्षात येते. चांगल्या गुणांनी पास झालेल्या विद्यार्थ्यांना भाऊरावांनी परदेशात शिक्षणासाठी पाठवले. (इंग्लंड, लंडन, बर्मींगहॅम, एडनबरो. इतर) ठिकाणी अनेक विद्यार्थी उच्च शिक्षणासाठी गेले. बहुजन समाजाच्या विकासासाठी आपले उभे आयुष्य चंदनाप्रमाणे झिजणारे

कर्मवीर भाऊराव पाटील हे आधुनिक युगातील महामेरू आहेत. त्यांच्या कार्याचा गौरव करताना महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण म्हणाले होते की, "छत्रपती शिवाजी महाराज जाऊन तीनशे वर्षे लोटली. पण काळ त्यांना विसरला नाही. महात्मा फुले जाऊन सत्तर-ऐंशी वर्षे झाली. पण आपण त्यांना विसरलो नाही. लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी यांना आपण विसरू शकत नाही. संत तुकारामांचे अभंग तीनशे वर्षानंतरही अभंगच राहिले. कर्मवीर आण्णा हे याच मालिकेतील होत."[५] यावरून आपणास पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्याची ओळख होते.

संदर्भ ग्रंथ:

०१) काटकर मा.भि. "नव्या पिढ्यांचा निर्माता कर्मवीर भाऊराव पाटील", अमेय प्रकाशन, पुणे. पृ.क्र. २४.
०२) तत्रैव. पृ.क्र. २८.
०३) तत्रैव. पृ.क्र. ३७.
०४) तत्रैव. पृ.क्र. ८२.
०५) तत्रैव. पृ.क्र. ८७.

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January - 2019

SPECIAL ISSUE- 82 (A)

पटकथा लेखन : स्वरुप आणि चिकित्सा

अतिथी संपादक :
डॉ. इंद्रजित जाधव
प्राचार्य,
बी.डी. काळे महाविद्यालय, घोडेगाव
ता. आंबेगाव, जि. पुणे

विशेषांक संपादक :
डॉ. ज्ञानेश्वर वाल्हेकर
मराठी विभाग प्रमुख
बी.डी. काळे महाविद्यालय, घोडेगाव
ता. आंबेगाव, जि. पुणे

विशेषांक सहसंपादक :
प्रा. पोपट माने, डॉ. पुरुषोत्तम काळे

मुख्य संपादक :
डॉ. धनराज धनगर

This Journal is indexed in :
- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Scanned by CamScanner

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January -2019 Special Issue – 82 [A]

पटकथा लेखन : स्वरूप आणि चिकित्सा

अतिथी संपादक :
प्राचार्य डॉ. इंद्रजित जाधव
बी. डी. काळे महाविद्यालय, घोडेगाव
ता. आंबेगाव जि. पुणे

विशेषांक संपादक :
डॉ. ज्ञानेश्वर वाल्हेकर,
मराठी विभाग प्रमुख,
बी. डी. काळे महाविद्यालय, घोडेगाव
ता. आंबेगाव जि. पुणे

विशेषांक सहसंपादक
प्रा. पोपट माने
डॉ. पुरुषोत्तम काळे

मुख्य संपादक : डॉ. धनराज धनगर

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

Published by –
Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanraj@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 82 (A) : पटकथा लेखन : स्वरूप आणि चिकित्सा
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
January-2019

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेखाचे शीर्षक	लेखक/लेखिका	पृ.क्र.
1	A legendary Films and Film-Makers	Dr. Amina Khatun	05
2	पटकथा लेखन- स्वरूप आणि चिकित्सा	श्रीनिवास भणगे	08
3	चित्रपट सृष्टीला दृगोच्चर करणारी पटकथा	डॉ. तुकाराम रोंगटे	13
4	तमिळ चित्रपट : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. ताहेर पठाण	17
5	कन्नड मराठी पटकथा आणि वास्तव	डॉ. श्रीपती रायमाने	21
6	पटकथा लेखन :एक परिचय	डॉ.प्रमोद भगवान पडवळ	24
7	ठाकर जीवनावरील पटकथा लेखन	डॉ. ज्ञानेश्वर वाल्हेकर	31
8	साहित्य आणि चित्रपट	डॉ. भास्कर ढोके	34
9	चित्रपट माध्यम आणि आदिवासी सामाज वास्तव	डॉ. वैजनाथ अनमूलवाड	40
10	पटकथा लेखन प्रक्रिया	सुरेश मेहेर	45
11	कथा ते पटकथा	डॉ. सुनील खामगळ	49
12	ऐतिहासिक कादंबरी आणि पटकथा लेखन	प्रा.चांगुणा कदम	57
13	माहितीपटाची संकल्पना आणि स्वरूप	डॉ. महेबूब सय्यद	59
14	माहितीपट निर्मितीचे तांत्रिक स्वरूप	डॉ. नवनाथ येठेकर	65
15	पटकथा लेखनप्रक्रिया	डॉ. राजेंद्र खंदारे	69
16	साहित्य आणि चित्रपट	डॉ. अनिल बांगर	73
17	पटकथा लेखन स्वरूप	डॉ. वंदना नढे	78
18	भारतीय प्रागतिक चित्रपट विशेष संदर्भ : 'काला'	मदन जाधव	80
19	पटकथालेखन : संकल्पना आणि स्वरूप	डॉ. प्रमोद धिवार	83
20	नाटक, पटकथा : शैली आणि तंत्र	प्रा. प्रमोद पवार	87
21	पटकथा लेखन आणि नाट्यलेखन	प्रा.विकास बहुले	91
22	पटकथा लेखन- स्वरूप आणि चिकित्सा	प्रा. शुभांगी बारवकर	96
23	लघुपट,माहितीपट आणि चित्रपट (सिनेमा) पटकथा लेखन- स्वरूप आणि चिकित्सा	प्रा. अपूर्वा बेतकेकर	98
24	पटकथेतील व्यक्तीरेखाटन आणि संवाद स्वरूप विशेष	प्रा.अरविंद जाधव	102
25	पटकथा लेखन आणि नाट्य लेखन यातील साम्य-भेद	डॉ. एम. एम. बागुल	106
26	पटकथा लेखनाचे तंत्र	डॉ. हनुमंत भवारी	110
27	पटकथा लेखन प्रक्रिया	सायली जगताप	113
28	चित्रपट, लघुपट, माहितीपट	डॉ.उज्ज्वला भोर	118
29	पटकथा लेखन- एक कला	डॉ. केतकी भोसले	122
30	चित्रपटाच्या निर्मितीप्रक्रियेमध्ये कॅमेऱ्याचे महत्त्व	डॉ.बाळासाहेब चव्हाण	125
31	पटकथा लेखनाचे तंत्र	प्रा.तुकाराम चव्हाण	132
32	पटकथा आणि इतर कला	प्रा.अमोगसिद्ध चेडके	135
33	मराठी चित्रपटसृष्टीची वाटचाल	डॉ. अनुलु नारायण चौरे	138
34	पटकथा लेखन : संकल्पना व स्वरूप	डॉ.मधुकर बैकरे	144
35	साहित्यकृती व पारितोषिक प्राप्त चित्रपट	डॉ.सौ.मंगल डोंगरे	147
36	बाल नायकप्रधान श्यामची आई ते नाळ व्हाया टिंग्या : पटकथा लेखन	डॉ.दत्तात्रय डुंबरे	151

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune
Scanned by CamScanner

मराठी चित्रपटसृष्टीत विशुद्ध विनोदाची परंपरा निर्माण झाली. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात ऐतिहासिक आणि पौराणिक मराठी चित्रपटांचा पाया भालजी पेंढारकरांनी घातला. राधा-कृष्णाच्या जीवनावर आधारित पौराणिक चित्रपट 'श्यामसुंदर' (१९३३) ह्या नावाने प्रदर्शित केला. तसेच त्यांनी दर्जेदार ऐतिहासिक चित्रपटांची निर्मिती केली. त्यामध्ये 'नेताजी पालकर' (१९४०), 'थोरातांची कमळा' (१९४१) व 'बहिर्जी नाईक' (१९४३) ह्या चित्रपटांमुळे भालजी पेंढारकर अजरामर झाले. समाजमनावर ह्या चित्रपटांनी अधिराज्य गाजवले. मात्र हा आनंद फारकाळ टिकला नाही. दुसऱ्या महायुद्धामुळे आणि आपापसातील कलहांमुळे प्रत्येकाने स्वतंत्रपणे चित्रपट संस्था निर्माण केल्या. त्यामुळे चित्रपटनिर्मितीचा खर्च वाढत गेला. थोड्या प्रेक्षकांच्या माध्यमातून तो वसूल होऊ शकला नाही. त्यामुळे वर्षाला फक्त ५ चित्रपट निर्माण झाले. एवढेच नव्हे तर मराठी चित्रपटांची स्पर्धा हिंदी चित्रपटांबरोबर असल्यामुळे चित्रपट दाखवण्यासाठी चित्रपटगृहे सुद्धा मिळत नव्हती. इ. स. १९४७ ते १९६० हा तेरा वर्षांचा कालखंड मराठी चित्रपट सृष्टीसाठी प्रतिकुल परिस्थितीचा ठरला तरीसुद्धा मराठी चित्रपटसृष्टीची परंपरा कायम राखण्याचे कार्य राजा परांजपे, अनंत माने, दत्ता धर्माधिकारी ह्या दिग्दर्शकांनी केले. ह्या संदर्भात सुधीर नांदगावकर म्हणतात, ''युद्धोत्तर मराठी सिनेमात राजा परांजपे हे अव्वल दिग्दर्शक ठरले, राजा परांजपेंचे 'पुढचे पाऊल'(१९५०), 'लाखाची गोष्ट'(१९५२),'पेडगावचे शहाणे'(१९५२), 'जगाच्या पाठीवर'(१९६०) हे चित्रपट यशस्वी ठरले. 'बालाजी मोरे'(१९५०), 'स्त्री जन्मा ही तुझी कहानी'(१९५२), 'पतिव्रता'(१९५९) या नायिकाप्रधान चित्रपटांद्वारे धर्माधिकारींनी स्वतःचे असे वेगळे स्थान निर्माण केले. धर्माधिकारींचे गाजलेले चित्रपट संकलित करणारे अनंत माने यांच्या 'प्रीती संगम'(१९५९), 'सांगत्ये ऐका'(१९५९), चित्रपटांना उदंड प्रेक्षक लाभला. मानेंनी मराठीत विनोदी कौटुंबिक व ग्रामीण तिन्ही प्रकारचे चित्रपट दिले.''[२] धर्माधिकारी यांनी स्त्री प्रश्नाला आपल्या चित्रपटात स्थान दिल्यामुळे साहजिकच स्त्रीवर्ग मराठी चित्रपटाकडे आकर्षित झाला. अनंत माने यांनी आपल्या चित्रपटात ग्रामीण आणि कौटुंबिक प्रश्नाला आपल्या चित्रपटात स्थान दिल्यामुळे खेड्यातील ग्रामीण माणूस मराठी चित्रपट पाहण्याकडे वळालेला दिसतो.

ग. दि. माडगूळकरांच्या रूपाने मराठी सिनेमाचे लेखन करणारा एक समर्थ लेखक मिळाला. त्यांनी 'ब्रम्हचारी', 'रामजोशी' आणि 'जय मल्हार' ह्या तीन चित्रपटांचे लेखन माडगूळकरांनी केले. ह्या चित्रपटांची गीतेसुद्धा माडगूळकरांनीच लिहिली. तिन्ही चित्रपट यशस्वी झाले. त्यामुळे मराठी साहित्याचे लेखन करणाऱ्या माडगूळकरांना मराठी चित्रपटसृष्टीत मानाचे स्थान प्राप्त झाले. पु. ल. देशपांडे यांनी १९५२ साली 'गुळाचा गणपती' हा विनोदी चित्रपट प्रदर्शित केला. आणि मराठी चित्रपटसृष्टी मधून बाहेर पडले. आचार्य अत्रे यांची स्वतःची असे पिक्चर्स संस्था होती. त्यांच्या 'श्यामची आई' (१९५३) ह्या चित्रपटास पहिला राष्ट्रपती सुवर्णपदकांचा सन्मान मिळूनही त्यांनी स्वतःची संस्था बंद केली. महाराष्ट्र राज्याची स्थापना होण्याच्या अगोदर, तमाशावर आधारीत चित्रपटांची लाटच आली होती. ह्यामध्ये कौटुंबिक आणि ग्रामीण प्रश्न मांडल्यामुळे ग्रामीण आणि मध्यमवर्गातील प्रेक्षकवर्ग लाभला. ह्या काळात 'सांगत्ये ऐका' नावाचा चित्रपट प्रचंड गाजला. या चित्रपटाच्या प्रभावाखाली इतर चित्रपटांची निर्मिती झालेली दिसते. १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. १९६२ साली मराठी चित्रपटांना केंद्र सरकारच्या धर्तीवर आधारीत पारितोषिक द्यायला सुरूवात झाली होती. पहिल्या वर्षी मधुकर पाठक यांच्या 'प्रपंच' राजा परांजपे यांच्या 'सुवासिनी' आणि अनंत माने यांच्या 'शाहीर परशुराम' ह्या चित्रपटांना पारितोषिके मिळाली. ह्या चित्रपटांची कथा-पटकथा संवाद, गीते ही ग. दि. माडगूळकरांनी लिहिलेली होती. तिन्ही चित्रपट हे सामाजिक विषयावर

Scanned by CamScanner

पटवर्धन यांचा '२२ जून १८९७' जब्बार पटेल यांची 'सिंहासन' (१९७९), डॉ. लागू यांचा 'झाकोळ' (१९८०) इतर चित्रपटांचा उल्लेख करता येतो.

इ.स. १९८० चे दशक हे विनोदी चित्रपटाचे दशक म्हणून ओळखले जाते. ह्या कालखंडात व्ही. के. नाईक यांचा 'गोधळात गोंधळ'(१९८१) डॉ जब्बार पटेल यांचा 'उंबरठा', अमोल पालेकरांचा 'आक्रित' हे चित्रपट प्रदर्शिक झाले, 'उंबरठा' आणि 'आक्रित' ह्या चित्रपटांचे कथालेखन विजय तेंडूलकरांनी केले होते. हे दोन्ही चित्रपट आंतरराष्ट्रीय स्तरावर जाऊन पोहचले. स्त्री प्रश्नावर आधारीत 'उंबरठा' सिनेमा याच कालखंडात प्रदर्शित झाला. हा चित्रपट शांता मिसळ यांच्या 'बेघर' आत्मकथनावर आधारीत होता. याच कालखंडात रंगमंचाकडून चित्रपट सृष्टीकडे वळालेले विजय मेहता आणि अरविंद देशपांडे यांचा प्रभाव मराठी चित्रपटसृष्टीत जाणवला नाही. त्यांनी 'स्मृतिचित्रे'(१९८४) व 'शापित'(१९८२) हे चित्रपट प्रदर्शित केले. तसेच दामू केंकरे यांनी 'तुझ्यावाचून करमेना' (१९८६) हा विनोदी चित्रपट प्रदर्शिक केला. यानंतर मराठी चित्रपटसृष्टीत विनोदाची लाट आलेली दिसते. सचिन पिळगावकरांचा 'नवरी मिळे नवऱ्याला' (१९८४), महेश कोठारे यांचा 'धूमधडाका' (१९८५) हे विनोदी चित्रपट प्रदर्शित झाले. वसंत सबनिसांनी 'नवरी मिळे नवऱ्याला' या चित्रपटाचे कथानक लिहिले. तर अण्णासाहेब देऊळगावकरांनी 'धुमधडाकाचे' कथानक लिहिले. ह्या संदर्भात सुधीर नांदगावकर म्हणतात की, ''सचिन आणि महेश यांनी हिंदी चित्रपटांचे अनुकरण मराठीत केले. सचिनचे नंतर 'गंमत जंमत' (१९८५) 'अशी ही बनवाबनवी' (१९८६) हे विनोदी चित्रपट तुफान यशस्वी झाले. महेशचे 'दे दणादण' (१९८५) 'थरथराट' (१९८६) ही विनोदी चित्रपट लोकप्रिय झाले.''[३] ८० च्या दशकातील मध्यमवर्गीय आणि ग्रामीण प्रेक्षक विनोदी सिनेमाकडे वळालेला दिसतो. त्यामुळे राजदत्त यांचा 'पुढचं पाऊल' (१९८६) हा सामाजिक चित्रपट दुर्लक्षित झाला. तसेच सतीश रणदिवेंचा 'बहुरूपी' (१९८४) हा गंभीर चित्रपटसुद्धा प्रेक्षकांनी दृष्टीआड केला. यानंतर मात्र कांचन नायक यांनी 'कळत नकळत' (१९८९) हा कौटुंबिक कथानकावर आधारीत चित्रपट प्रदर्शित केला. ह्या चित्रपटाला प्रेक्षकांनी बऱ्यापैकी प्रतिसाद दिला. यानंतर पुरुषोत्तम बेर्डे यांनी 'हमाल दे धमाल' (१९८९) ह्या विनोदी चित्रपटाची निर्मिती केली. प्रेक्षकांनी याला भरभरून चांगलाच प्रतिसाद दिला.

इ.स. १९९० नंतर विजय कोंडके यांनी 'माहेरची साडी' नावाचा चित्रपट प्रदर्शिक केला. ह्या चित्रपटाला ग्रामीण स्त्रियांनी, कामगार स्त्रियांनी भरभरून प्रतिसाद दिला. कौटुंबिक कथानकावर आधारीत स्त्री प्रधान चित्रपटाने मराठी स्त्री मनावर अधिराज्यच गाजवले. महाराष्ट्रातील तळागाळातील शेतकरी कुटुंबातील, शहरातली मोलकरणी, गिरणी कामगार, झाडू कामगार अशा तळागाळातील प्रेक्षकांनी 'माहेरची साडी' ह्या चित्रपटास गर्दी केली. मराठी प्रेक्षकांचा उदंड प्रतिसाद ह्या चित्रपटास मिळाला. या चित्रपटाच्या धर्तीवर दादा कोंडके यांनी 'सासरचे धोतर' (१९९६) हा विनोदी चित्रपट प्रदर्शित केला. मराठी सिनेमा पुन्हा जुन्या फॉर्म्युल्यात अडकणार अशी भिती निर्माण झाली होती. मात्र १९९० नंतरच्या जागतिकीकरणामुळे मराठी सिनेमाचा प्रेक्षकवर्ग घटला होता. घराघरात विविध टीव्ही, चॅनेल्स पोहचल्यामुळे घर बसल्या बसल्या असंख्य चित्रपट प्रेक्षकांना पाहायला मिळत होते. त्यामुळे पुन्हा एकदा मराठी चित्रपटांना उतरती कळा लागली होती. जब्बार पटेल यांनी 'एक होता विदूषक' (१९९२), पुरुषोत्तम बेर्डेचा 'भस्म' (१९९४) व स्मिता तळवळकर यांचा 'सवत माझी लाडकी' (१९९२) हे चित्रपट प्रदर्शिक झाले. परंतू ह्या सिनेमांना प्रेक्षकांचा म्हणावा तसा प्रतिसाद लाभला नाही.

294

Scanned by CamScanner

यशवंत दत्त, स्मिता पाटील, अजिंक्य देव, अलका कुबल, रीमा, लक्ष्मीकांत बेर्डे, सचिन, निवेदिता जोशी, सुप्रिया पिळगावकर, अतुल कुलकर्णी, सोनाली कुलकर्णी, अरुण नलावडे, संदीप कुलकर्णी, संजय नार्वेकर, भरत जाधव, मकरंद अनासपुरे, सिद्धार्थ जाधव अशा कितीतरी कलाकरांनी मराठी चित्रपटात आपल स्वतःच स्थान निर्माण केले.''[६] प्रत्येक कालखंडात ह्या कलावंतांनी प्रेक्षकांच्या मनावर अधिराज्य गाजवले आहे. आपल्या वेगळ्या व्यक्तिमत्त्वाने ते चित्रपटसृष्टीत अजरामर झाले. मराठी चित्रपटांना संगीतकारांची एकनवी पिढी मिळाल्याने मराठी चित्रपटसृष्टी अधिकाधिक बहरलेली दिसते. ह्यामध्ये भास्कर चंदावरकर, आनंद मोडक, अशोक पत्की, श्रीधर फडके, अजय-अतुल, सलील कुलकर्णी, इतर संगीतकारांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडल्याने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मराठी चित्रपट झळकले आहेत. मराठी साहित्यिकांनी समाजातील महत्त्वपूर्ण प्रश्नांना हात घालून प्रत्येक कालखंडात मराठी चित्रपटांना नव-नवे कथानक दिले. त्यामुळे प्रत्येक कालखंडातील मराठी चित्रपट प्रेक्षकांच्या पसंतीला उतरलेले दिसतात. मराठी चित्रपटांमधून ग्रामजीवन, शहरीजीवन, चाळसंस्कृती, स्त्रीप्रश्न, हुंडाप्रश्न, ग्रामीण राजकारण, शैक्षणिक अडचणी, सहकारातील भ्रष्टाचार, लावणी-पोवाडा, तृतीयपंथीयांचे प्रश्न, जागतिकीकरणाचा परिणाम, मनोरंजनात्मक रहस्यमय अशा अनेक विषयांना घेऊन मराठी चित्रपटाने आजपर्यंतची वाटचाल केली आहे. समाज-साहित्य आणि मराठी चित्रपट यांची साखळीवजा गुंफण असून ती एकमेकापासून वेगळी करता येणार नाही. त्यांचा एकमेकांशी अतुट असा संबंध असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ

१. कर्णिक मधु मंगेश, (संपा.), 'सांस्कृतिक महाराष्ट्र १९६० ते २०१० भाग-१', प्रकाशन महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती २०११, पृ.क्र. ५८
२. तत्रैव, पृ.क्र. ४०
३. तत्रैव, पृ.क्र. ४८
४. तत्रैव, पृ.क्र. ७०, ७१
५. तत्रैव, पृ.क्र. ७१
६. तत्रैव, पृ.क्र. ७१

Scanned by CamScanner

३० 8

ISSN 2454-7409

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र आणि
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद
यांचा संयुक्त उपक्रम

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67

Peer Reviewed Annual National Research Journal As Per UGC Guidelines
VOL 4 ISSUE 1
वर्ष चौथे, अंक पहिला, जानेवारी २०१९
URL: http://www.indiramahavidyalaya.com/pdf_show.php?unum=97

मुख्य संपादक
डॉ. पवन मांडवकर
संस्थापक अध्यक्ष, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र
अध्यक्ष, सं.गा.बा. अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद
प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब

प्रकाशक
प्रा.डॉ.सौ. वीरा मांडवकर
संचालक, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र
इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१

मुद्रक
सेवा प्रकाशन
विजय कॉलनी, रुक्मिणी नगर, अमरावती ४४४६०६

मुखपृष्ठ
डॉ. पवन मांडवकर

Communication
Dr. Bhau Mandavkar Research Centre
Indira Mahavidyalaya, kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra 445 401
e mail – **marathipradhyapak@gmail.com**
Alternate mail id – **imvkalamb@yahoo.co.in**
Tele. 07201-226170, 226147, 226129 Mob. 9422867658. 9403014885
Website: www.indiramahavidyalaya.com

जानेवारी, २०१९

१९९० नंतरच्या नवकवींची ग्रामीण कविता

प्रा.डॉ. अतुल नारायण चौरे
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कॉलेज, औंध, पुणे
भ्रमणध्वनी ८१६९४२४५१७ / ८६९२०८०२१०, इ-मेल :choureatul.paru@gmail.com

प्रास्ताविक

ग्रामीण साहित्याला पुन्हा नवे बळ देण्याचे कार्य संपादक प्रा. बाळासाहेब घोंगडे हे अक्षरपेरणी मासिकाच्या माध्यमातून करीत आहेत. त्यांनी दिवाळीच्या मुहर्तावर सप्टेंबर २०१५ साली 'कविता विशेषांक' प्रकाशित केला. त्यामधून जवळपास ६७ कवींच्या कविता प्रकाशित केल्या आहेत. हा 'कविता विशेषांक' म्हणजे ग्रामीण कवितेचा दस्तऐवज आहे. ह्या कविता विशेषांकामधील सर्वच कवी नवकवी आहेत. नवकवींचे साहित्य □त्रितपणे प्रकाशित करता येणे ही आजच्या काळातील मोठी समस्या आहे. काही नवकवींच्या कविता साप्ताहिक, मासिके, त्रैमासिके आणि दिवाळी अंकांमधून प्रकाशित होतात आणि काहींच्या कवितांना प्रकाशनाची संधीच मिळत नाही. परंतु ग्रामीण साहित्याचे अभ्यासक, संशोधक आणि संपादक प्रा. बाळासाहेब घोंगडे यांचे मला विशेष कौतुक करावेसे वाटते की, त्यांनी ग्रामीण साहित्याची पुन्हा पायाभरणी केली. संपूर्ण महाराष्ट्रातील ग्रामीण कवी, लेखकांना □त्रित आणण्याचे कार्य अक्षरपेरणी मासिकाच्या माध्यमातून केल्यामुळे खऱ्या अर्थाने ग्रामीण साहित्याला उभारी मिळाली आहे, असे मला वाटते. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये अक्षरपेरणी मासिकाच्या 'कविता विशेषांकामधील' निवडक कवींच्या कवितांचा संशोधनात्मक अभ्यास केला आहे.

१९९० नंतरच्या नवकवींची ग्रामीण कविता

'अक्षरपेरणी' मासिकातील कविता विशेषांकाचा विचार करता असे दिसते की, १९९० नंतर आलेल्या जागतिकीकरणाचा शहरीकरणाबरोबरच ग्रामाजीवानावरसुद्धा परिणाम झाला आहे. अनेक नवकवींच्या कवितेमधून याचे चित्रण आलेले आहे. ह्या अंकामधील कविता महानगर, ग्रामजीवन आणि स्त्रीजीवन व्यक्त करताना दिसतात. चंद्रकांत पोतदार म्हणतात की, 'कविता ही आतली सल असते' आपल्या कवितेमधून गावाचे, शेतीचे–मातीचे चित्रण करताना म्हणतात की, 'मातीची मुळच बोलू पाहातायत'

" बांधामेढीवरली करपलेली घर
आणि लगीनघाईसारखे सुगीचे दिवस
अवजारान आणि बैलांच्या संगतीने
शिवार फुलवाव, गाळावा घाम
भाकरी सुगंधावी कष्टान"[१]

शेतीचे वर्णन करताना चंद्रकांत पोतदार म्हणतात की, सुगीच्या दिवसांत शेतकऱ्याच्या घरामध्ये लगीन घाई असते. सुगीच्या दिवसात शेतामधील पीक घरामध्ये आणेपर्यंत शेतकऱ्याला चैन नसते. कारण दिवसात अवकाळी वादळ-वारा येण्याची दाट शक्यता असते. अशावेळी हाता तोंडाशी आलेला घास जाण्याची शक्यता असते. त्यामुळे अवकाळी पावसाच्या अगोदर शेतातील पीक घरात आणण्याची लगीनघाई असते. शेतकरीराजा बैलांच्या सहायाने आपली शेती फुलवतो. ती फुलवताना वर्षभर शेतात घाम गाळतो आणि कष्टाने कमावलेली भाकरी खातो. □दरीतच चंद्रकांत पोतदार यांची कविता शेतकऱ्याच्या मनातील आतली सल व्यक्त करताना दिसते. शेतीमातीत जन्माला आलेले कवी जनार्धन देवरे म्हणतात की, 'व्यक्त होण्यासाठी कविता मला गरजेची वाटू लागली'. आपल्या आई – वडिलांचा, आजी आजोबांचा शेतीशी चाललेला झगडा लेखकाने बालपणापासून पाहिलेला आहे. त्यामुळे आपल्या कवितेमधून ही सल व्यक्त करताना ते 'संचिताचे भांडवल' या कवितेत म्हणतात की,

"रुसलेल्या पावसानं औंदा जाळलं स्वप्नांना
दुष्काळाची साडेसाती □ संपता संपेना
आद्रपुनर्वसू पुष्य गेले कोरडे ठणान

297

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

आता जमिनीत पाणीच राहिले नाही. गावाकडील विहिरी भर पावसाळ्यात कोरड्या पडल्या आहेत. म्हणून अनेक शेतकऱ्यांनी सावकाराकडून कर्ज काढून आपल्या जमिनीत बोर मारले आहे. पण पाण्याचा एक थेंबही लागला नाही. अशावेळी घेतलेले कर्ज कसे फेडायचे असा प्रश्न शेतकऱ्यासमोर उभा राहतो. त्यामुळे तांब्याभर पाण्यात थायमेट कालउन तो स्वतःला संपवण्याचा प्रयत्न करताना दिसतो. मानवाने निसर्गाला ओरबाडल्यामुळे निसर्गाने मानवाकडे पाठ फिरवलेली दिसते. पूर्वी रस्त्यावर जागो-जागी पाणपोया होत्या. आता मात्र गावोगाव टॅन्करने पाणी पुरवावे लागते. अशाप्रकारचे दाहक वास्तव फुला बागुल मांडताना दिसतात. "कविता हा माझ्या जगण्याचा श्वास आहे." असे स्वाती शिंदे-पवार म्हणतात. स्वतःला मोकळे करण्यासाठी मी कविता लिहिते. मी मातीशी इमान राखते, स्वतःचे गाऱ्हान,रडगान गात बसण्यापेक्षा अखंड मानवजातीची मी प्रेरणाश्रोत, मार्गदर्शक होते. अशाप्रकारचा आशावाद त्या व्यक्त करताना दिसतात. 'लेक भुईची' या कवितेमधे त्या म्हणतात की,

"पोर कुणब्याची, लिंबू वेचायची
शेती भांगलन, ओचा खोचायची
मोट धरताना, बांध काटायचा
पळ पळताना, घाम सांडायचा"[५]

ग्रामजीवनाचे नेमक्या शब्दात वर्णन केले आहे. शेतकऱ्याच्या मुलीला शेतात काम करावेच लागते.लिंबू वेचन्यापासून शेतात खुरपण्यापर्यंत काम करावेच लागते.पूर्वी विहिरीमधील पाणी काढण्यासाठी मोटेचा वापर केला जात असे. तेव्हा घामाच्या धारा सांडायच्या शेतातील कामे करताना अनेकांना बैलांची गरज लागत असे. अनेक शेतकऱ्यानकडे बैल घेण्याइतपतसुद्धा पैसे नसायचे. अशावेळी शेतकरी स्वतःच बैल व्हायचा. एकंदरीतच शेतकऱ्याच्या कस्टमय जीवनाचा आलेख व्यक्त करणारी त्याची कविता आहे. 'गावगाड्यातल दुखः मांडून व्यवस्थेला जाग आणण' ही भूमिका घेऊन रावसाहेब कुवर लेखन करताना दिसतात. लहानपनापासून शेती-माती, गुरे-ढोरे,उन-वारा, शेतीपासून रोजगार हमीच्या कामापर्यंत राबलेला हा कवी आहे. त्यामुळे सहाजिकच त्यांच्या कवितेमधून ग्रामजीवनाचे आणि कृषी जीवनाचे दाहक वास्तव मांडताना दिसतात. 'पुन्हा एक शेतकरी संपला' ह्या कवितेच्या माध्यमातून रावसाहेब कुवर म्हणता की,

"सततच्या दुष्काळाला वैतागून
धरला त्याने सुरतेचा रस्ता
आणि जाऊन बसला
दूरच्या नातेवाईकांच्या आसऱ्याला
घरदार नसलेल्या डोंबाऱ्याने
करावा रात्रीपुरता मुक्काम
ग्रामपंचायतीच्या ओट्यावर तसा"[६]

महाराष्ट्रातील अनेक भागात सातत्याने पडणाऱ्या दुष्काळाचे दाहक वास्तव कवीने व्यक्त केले आहे. सततच्या दुष्काळाला कंटाळून शेतकरी कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करण्यासाठी घर-दार सोडून शहरात नोकरीसाठी जातो. त्यामुळे गावाकडील शेती-वाडी, घर-दार उध्वस्त होते. शहरातीत कारखान्यात स्वतःला आठ-आठ तास अडकवून घेतो. चार-चार तास ओव्हरटाईम करतो. गावाकडील घर-दार, शेती-वाडी विकून शहरात जाऊन रहातो. बायकोच्या डोळ्यात झगमगणारे शहर बसलेले असते, मुलांना रेल्वेच्या डब्यात बसल्याचा मनोमन आनंद होतो. परंतु गाव सोडलेल्या शेतकऱ्याच्या मनात वेगळ्याच वादळ-लाटा उठलेल्या असतात. सुटत चाललेली भाऊबंदकी, घरदार, बैलघोटा, शेतशिवार ह्यामुळे तो मनातून अस्वस्थ आहे. त्यामुळे लेखक म्हणतो की, त्या दिवशी पुन्हा एक शेतकरी संपला. तो शेतकरी अस्वस्थतेमुळे संपला की, आपल्या व्यवस्थेमुळे संपला असा प्रश्न समाजव्यवस्थेला विचारला आहे. शेतकऱ्याच्या दाहक वास्तवाबरोबर, शेतकऱ्याच्या मुलांचा प्रश्नालाही वाचा फोडली आहे. 'खेड्यातील पोर बसली आहेत येड्यासारखी' ह्या कवितेमधून कवी सांगतो की,

"डीएड, बीएड होऊन
सरकारी जावई होण्याच्या नादात
निघून गेल त्याच्या अंगातून शेतीकाम

नात्यांबद्दल आत्मियतेने आणि तळमळीने बोलत रहातो. कैलास दौंड नावाचे कवी म्हणतात की, 'कविता ठरवून नव्हे तर आतून यायला पाहिजे'. ते गावबीव नावाच्या कवितेत म्हणतात की,

"शेतीचं अनुदान बॅंकेत जमा झाल्याची
मानसं होत राहतात गावजमा
दगडा-दगडांवर बसतात टेकउन बूड
त्याच्याशीही आदिम नात सांगत
अंधार वाढत जातो खोल-खोल
मानस जातात अंधारात झोपी-बिपी
उद्याच्या मृगजळी पुराची स्वप्ने पहात"[१०]

१९९० नंतर महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी दुष्काळ पडला. दुष्काळाच्या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने कर्जमाफी योजना जाहीर केली. काहींना कर्जमाफी मिळाली, तर काहींना फक्त आश्वासने, काहींच्या बॅंक खात्यात शेतीचे अनुदान तर काहींची खाती अनुदानाची वाट पाहत आहेत. अशावेळी सगळा गाव एकत्र जमतो. शेतीच्या अनुदानावर तासन-तास चर्चा केली जाते. उद्याची भावी स्वप्ने मनाशी घेऊन माणसे अंधारात झोपी जातात. कमरे इतक्या मृगजळाने बनली आहेत इथली शेती आणि बागाईते. अशा स्वरूपाचे विदारक वास्तव कवी मांडताना दिसतो. रावसाहेब जाधव आपल्या कवितेबद्दल म्हणातात की, 'केंद्रापर्यंत पोहचण्याचा प्रयत्न करणारी माझी कविता आहे.' ज्या परिसरात रंगलो, रमलो, तरंगलो, जगलो, वाढलो ती माती, शिवार, शिवार, माणसे, जनावरे, जीवजंतू, ऋतू, आकाळ-अवकाश, आशा-निराशेचा सगळा परीघ पेलताना त्याच्या केंद्रापर्यंत पोहचण्याचा प्रयत्न करणारी कविता रावसाहेब जाधवांची आहे. 'जगवा राव' नावाच्या कवितेत कवी म्हणतो की,

"स्मार्ट सिटी बनवताना स्मार्ट शेती बी बनवा राव
उगवण्यापुरती जागा अन पेर्ता माणूस
जगवा राव
वाफस्याला वाप्यावाप्यात वाय-फाय पेरू आम्ही
दबला दाणा कोंबाळण्याला थोडे खत
पुरवा राव"[११]

१९९० नंतरच्या जागतिकीकरणात स्मार्ट सिटी बनवली जात आहे. त्याच धर्तीवर स्मार्ट शेती बनवा राव असे म्हणून कवीने समाजाचे लक्ष वेधले आहे. संपूर्ण जगाचा पोशिंदा बळीराजाला जागवण्याचा संदेश प्रस्तुत कविता देताना दिसते. शेती पिकवण्याचे धडे शिकवून झाले आहेत. आता तरी शेतीतील माल विकण्याची अक्कल शिकवा राव, नको तिथे बरसणाऱ्या पावसाला अडवून जिथे गरज आहे तिथे बरसावा राव असा अंतरीचा कळवला व्यक्त केला आहे. अशाप्रकारे १९९० नंतरच्या नव ग्रामीण कवींच्या कवितेमधून वास्तव अनुभव प्रकटला आहे.

संदर्भग्रंथ

१) घोंगडे बाळासाहेब, (संपा.) 'अक्षरपेरणी कविता विशेषांक' (दिवाळी) प्रकाशन- अक्षरवाङ्मय, पुणे. प्र.आ. सप्टेंबर-ऑक्टोंबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर २०१५, वर्ष दुसरे अंक-५, पृ.क्र.०९.
२) तत्रैव, पृ.क्र.१७.
३) तत्रैव, पृ.क्र. २१.
४) तत्रैव, पृ.क्र. २३.
५) तत्रैव, पृ.क्र. ३६.
६) तत्रैव, पृ.क्र. ३९.
७) तत्रैव, पृ.क्र. ४१.
८) तत्रैव, पृ.क्र. ४३.
९) तत्रैव, पृ.क्र. ४३.
१०) तत्रैव, पृ.क्र. ४७.
११) तत्रैव, पृ.क्र. ५०.

❖❖❖

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 121 (B): Stress Management at the Work Place
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

Impact Factor – 6.261 **ISSN – 2348-7143**

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya • Aundh, Pune-67 •

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2019 Special Issue – 121(B)

STRESS MANAGEMENT AT THE WORK PLACE

Guest Editor:
Dr. Pandurang Gaikwad
Principal
Mahatma Phule Mahavidyalaya,
Pimpri-Waghere, Pune 411 017

Executive Editor of the issue:
Dr. Pandurang K. Lohote
Prof. Uddhav M. Ghodake
Prof. Babasaheb Pawal
Dr. Pratima B. Kadam
Dr. Bharati J. Yadav
Prof. Sunil Salake
Dr. Rajesh T. Birajdar

Guest Editor:
Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 800/- 300

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

Dr. Babasaheb Ambedkar Maha... Aundh, Pune-67

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2019 Special Issue – 121 (B)

STRESS MANAGEMENT AT THE WORK PLACE

Guest Editor:
Dr. Pandurang Gaikwad
Principal
Mahatma Phule Mahavidyalaya,
Pimpri-Waghere, Pune 411 017

Executive Editor of the issue:
Dr. Pandurang K. Lohote
Prof. Uddhav M. Ghodake
Prof. Babasaheb Pawal
Dr. Pratima B. Kadam
Dr. Bharati J. Yadav
Prof. Sunil Salake
Dr. Rajesh T. Birajdar

Chief Editor:
Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Swatidhan Publications

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 121 (B): Stress Management at the Work Place
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Study on Stress Among Undergraduate Students of Government Aided College In Sivagangai District, Tamil Nadu	Mr. Mari G. & Mr. Uddhav Ghodake	05
2	Emotional Intelligence And occupational Stress of Graduate & Post Graduate College Teachers	Dr. Zunjarrao Kadam	11
3	Comparative Study of Mental Health Among Different Professionals in Pune District	Anil Kisan Bade	13
4	Stress Management among College Students	Mr. Tulshiram Dabde	17
5	Mental Health of Junior College Student in Relation To Academic Stress	Dr. Zunjarrao Kadam	22
6	Stress Management at the Workplace	Chandra Mohan Joshi	26
7	Occupational Stress and Emotional Intelligence of Vocational And None Vocational Workers	Dr. Dilip Shivane	30
8	Study on Academic Stress Among Higher Secondary Students	Prof. Dr. Tanaji Hatekar	38
9	Basic Hockey Skill Development Through Audio-Visual Aids and Training	Dr. Ajitkumar Kadam	43
10	Dominance of Culture in The Plays of Rahul Varma	Dr.Manoj C. Zade & Mr.Tulshiram L.Dabde	46
11	निसर्गोपचार व योगातून तणाचे व्यवस्थापन	प्रा.भाऊसाहेब थोरात	51
12	टर्फ विकेट आणि मॅटींग विकेट यावरील फलंदाजांच्या फलंदाजी कौशल्य कार्यमनाचा तुलनात्मक अभ्यास	प्रा.अनिल सोनवणे	54
13	खेळाडूंचे ताण व्यवस्थापन व शिथलीकरण पद्धती	प्रा.मुल्ला हमजा	57
14	ताणतणाव व्यवस्थापन	डॉ.सीमा चव्हाण	60
15	संगीत द्वारा तणाव प्रबंधन	डॉ.श्वेता वेगड	64
16	मानसिक तणावाचे स्वरूप व उपाय	प्रा.सतीश मुंढे	69
17	जुन्नर तालुक्यातील विविध शाळांमधील अनुदानित आणि विनाअनुदानित शिक्षकांच्या कार्यसमाधानाचा तुलनात्मक अभ्यास	श्री.संदिप खिलारे	72
18	ताणाचे व्यवस्थापन	प्रा.पद्माकर गाडेकर	75
19	ताण तणाव व्यवस्थापनात योगाचा प्रभाव	प्रा.रणधीर जाधव	79
20	विधवा महिला आणि विवाहित महिला यांच्या आशावाद, निराशावाद ,अभिवृत्ती आणि चिंतेचा तुलनात्मक अभ्यास	कु.ज्योती मुळीक व डॉ.मोहन निंबाळकर	83
21	शासकीय रुग्णालय आणि खाजगी रुग्णालयामध्ये काम करणाऱ्या परिचारिकांमधील भूमिका, ताण आणि आशावाद निराशावादाचा तुलनात्मक अभ्यास	कु.सना पठाण व प्रा.दत्तात्रय शिंदे	88
22	एकेरी पालकत्व च दुहेरी पालकत्व असलेल्या मुलांच्या पालक – बालक नातेसंबंध आणि व्यक्तीमत्वाचा तुलनात्मक अभ्यास	कु. काजल रुपनवर व प्रा.अशोक पाटील	95
23	माध्यमिक शाळेतील शिक्षक आणि प्राथमिक शाळेतील शिक्षक यांच्या अभिवृत्तीचा व कार्यसमाधानाचा तुलनात्मक अभ्यास	कु.पुजा शहा व डॉ.मोहन निंबाळकर	101
24	मधुमेह असणाऱ्या व मधुमेह नसणाऱ्या व्यक्तीच्या मानसिक घटकांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे	कु.वंदना सुरवसे व प्रा.डॉ. मोहन निंबाळकर	108

302

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 121 (B): Stress Management at the Work Place
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

Study on Academic Stress Among Higher Secondary Students

Prof. Dr. Tanaji Hatekar
Dr. Babasaheb Ambedkar college, Aundh, Pune-67

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

Introduction:

Stress is viewed as a negative emotional, cognitive, behavioural and physiological process that occurs as a person tries to adjust to or deal with stressors (Bernstein, et al 2008). Stressors are defined as circumstances that disrupt, or threaten to disrupt, individuals" daily functioning and cause people to make adjustments (Auerbach & Grambling 1998). Auerbach and Grambling (1998).regard stress as an unpleasant state of emotional and physiological arousal that individuals experience in situations that they perceive as dangerous or threatening to their well-being.

However, stress is perceived in different ways and may mean different thing to different individuals. It is perceived as events or situations that cause individuals to feel tension, pressure, or negative emotions including anxiety and anger. Moreover, other people define stress as the response to existing situations, which includes physiological changes (increased heart rate, and muscle tension), emotional and behavioural changes (Bernstein, et al 2008). Stress is always regarded as a psychological process that involves an individual's personal interpretation and response to any threatening event.

It is important to note that stress can have both positive and negative effects on people. It means that stress may be a normal, adaptive reaction to threat. Its role is to signal and prepare individuals to take defensive action. Take for instance, fear of things that present realistic threats motivates individuals to deal with them or avoid them. Most psychologists assert that moderate stress motives individuals to achieve and fuels creativity, although stress may hinder individuals from performance on difficult tasks(Auerbach & Grambling 1998).

Auerbach and Grambling (1998) argue that stress can leads to serious problems if it is not managed effectively. Moreover, when a person is exposed to chronic stress, she or he is likely to experience both physical illness (including heart disease), and mental illness (e.g., anxiety disorders). The field of Health Psychology focuses in part, on how stress affects bodily functioning and on how people can use stress management techniques to prevent or minimize disease (Grambling and Auerbach 1998).

Sources of Stress :

Bernstein et al. (2008) define the sources of stress as every circumstance or event that threatens to disrupt people's daily functioning and causes them to make adjustments. These sources of stress are called "Stressors".

Stressors are demands made by the internal or external environment that upset balance, thus affecting physical and psychological well-being and requiring action to restore balance (Lazarus & Cohen, 1977). However, they differ from the degree of severity and duration of stress; what is stressful for an individual may not be a stressor for another.

Auerbach and Gramling (1998) view catastrophes as an unexpected life-threatening calamity or disaster that cause individuals to be unable to cope with it. For instance, wars, floods, hurricanes, fires, earthquakes, sexual assaults and tornadoes are common catastrophes. Major life changes (e.g., losing a job, divorce, illness, death of a spouse of family member, and imprisonment) can be

regarded as stressful situations for every adult. Most stress people experience in their everyday lives is caused by daily hassles.

Effects of Stress :

It has been argued that an individual can have possibly anxious thoughts, difficulty to concentrate or remember because of being stressed. Stress can lead also to change in people"s behaviours, such as nail biting, heavy breathing, teeth clenching and hand wringing. When people are stressed, they may feel cold hands and feet, butterflies in stomach, and sometimes-increased heart rate, which all are regarded as common physiological effects of stress, which can be connected to emotion of anxiety (Auerbach & Gramling, 1998).

Physical and psychological responses to stress generally occur together, principally when stressors become more intense. However, one category of stress responses can influence other responses. For instance, mild chest pain may lead to the psychological stress response of worrying about getting a heart attack. Physical responses can be when a person escapes from a terrible accident or some other frightening events, he or she will experience rapid breathing, increased heart beating, sweating, and even shaking little later. These reactions are part of a general pattern known as the fight-or-flight syndrome. The psychological responses to stress can appear as changes in emotions, thoughts (cognition), and behaviours (Bernstein et al., 2008).

Review of Related Studies

1. **Sibnath Deb, Esben Strodl and Jiandong Sun (2012).** Academic-related stress among private secondary school students in India. Participants were 400 adolescent students (52 percent male) from five private secondary schools in Kolkata who were studying in grades 10 and 12. Participants were selected using a multi-stage sampling technique and were assessed using a study-specific questionnaire. Findings revealed that 35 and 37 percent reported high or very high levels of academic stress and exam anxiety respectively. All students reported high levels of academic stress, but those who had lower grades reported higher levels of stress than those with higher grades.
2. **Marwan Zaid Bataineh (2013).** Academic stress among undergraduate students: the case of education faculty at King Saud University. A total sample of 232 subjects participated in this study were obtained from faculty of education at KSU. Data obtained were analyzed using descriptive statistics, correlation, and analysis of variance (ANOVA). The result showed that academic overloads, course awkward, inadequate time to study, workload every semester, exams awkward, low motivation, and high family expectations were drive moderately stress among students. It was also found that fear of failure is the major source of stress among undergraduate students. Moreover, the study found that there were positive correlation between religiosity sources and academic stress (r= .300**, p=.00). Lastly, the study found that there were no significant differences in academic stress among students with different, level of study and specializations.

Need and Significance of The Study

In today's highly competitive world, students face various academic problems including exam stress, disinterest in attending classes and inability to understand the subject. Academic stress is the feeling of anxiety or apprehension over one's performance in the academic activities. It can lead to students being unable to perform to the best of their abilities in examinations. At school there is a range of academic pressure feel, derived from a need for perfection, worry over grades, parental

304

pressure, competition, sports, or a tough class load. The nervous breakdowns, panic attacks, burnouts, and depression are also apparent in many younger students. The same situation is not always stressful for all people, and all people do not undergo the same feelings or off-putting thoughts when stressed. Students were considered to be the future pillars who take the responsibilities to take our country to the next phase they should be in better way. To know this, the investigator decided to analysis the academic stress among higher secondary students.

Statement of the Problem

The problem under taken by the investigator is stated as **"A Study on Academic Stress among Higher Secondary Students".**

Objectives of the Study

The present study framed the following objectives:

1. To find out the level of academic stress among higher secondary students in Pune district, Maharashtra, India.
2. To find out whether there is significant difference between sub samples with respect to academic stress.

Hypotheses of the Study

The investigator of the present study framed the following hypotheses:

1. There is significant mean difference between male and female students with respect to academic stress. ,
2. There is significant mean difference between rural and urban area students with respect to academic stress.
3. There is significant mean difference between Government and private school students with respect to academic stress.
4. There is significant mean difference guidance needs between science and arts subject students with respect to academic stress.
5. There is significant mean difference between the students whose parent's education as literate and illiterate level with respect to academic stress.

The method

In the present study, the investigator applied normative survey as a method. The normative survey method studies, describes and interprets what exists at present.

Sample

A sample is a small proportion of a population selected for observation and analysis. By observing the characteristics of the sample, one can make certain inferences about the characteristics of the population from which it is drawn. The present study consists of 250 XI standard students studying in higher secondary schools situated in Pune District of Maharashtra, India. The sample was selected by using simple random sampling technique. The sample forms a representative sample of the entire population.

Tool Used

The investigator of the present study selected and used the academic stress scale was constructed and standardized by „R. Balaji Rao" for data collection. This scale consists of as many as 40 items and each item has five alternative responses i.e. "No Stress", "Slightly Stress", "Moderate Stress", "Highly Stress" and "Extremely High Stress". So the scoring to the response given by the students should be like the following

305

Response	Weightage
No Stress	0
Slightly Stress	1
Moderate Stress	2
Highly Stress	3
Extremely High Stress	4

High scores are an indication of high stress and low scores on the scale are an indication of low stress.

Statistical Techniques Used

For the analysis of the data, the following statistical techniques have been used.

a. Descriptive analysis (Mean & S.D) and
b. Differential analysis ("t" test)

Testing of Hypotheses Table - 1

Showing The Mean And Standard Deviation Of Academic Stress Scores Of Higher Secondary

Variable	Sample	N	Mean	S.D	t-value	Significant at 0.05 level
Gender	Male	136	95.82	31.12	0.64	Not Significant
	Female	120	94.24	30.71		
Locality	Rural	110	96.12	32.41	0.58	Not Significant
	Urban	140	98.51	31.42		
Management	Government	159	92.13	32.48	0.71	Not Significant
	Private	90	93.15	31.63		
Subject	Science	130	96.11	31.86	0.93	Not Significant
	Arts	125	93.43	30.2		
Parents Education	Literate	110	98.76	34.62	0.36	Not Significant
	Illiterate	150	97.21	32.34		

Students Summary of Findings

The following are the main findings of the present investigation.

1. The higher secondary students are having moderate level of academic stress and irrespective of sub samples of the higher secondary students are having moderate level of academic stress.
2. Male and female students do not differ significantly in their academic stress scores.
3. Rural and urban area students do not differ significantly in their academic stress scores.

306

4. Government and private school students do not differ significantly in their academic stress scores.
5. Science and Arts students do not differ significantly in their academic stress scores.
6. The students whose parent's education as literate and illiterate level does not differ significantly in their academic stress scores.

Conclusion

The present study reveals that the higher secondary students are having moderate level of academic stress and irrespective of sub samples of the higher secondary students are having moderate level of academic stress. The male student's academic stress is higher than female student. The urban student's academic stress is higher than rural student. The Government school student's academic stress is less than private school student. The science subject student's academic stress is higher than arts student. The students whose parent's education as literate level academic stress is higher than their counter part.

Educational Implications

The result of the study shows that the level of higher secondary students about academic stress, being in touch with daily lessons is a good idea. Try to be regular in attending and concentrating in lectures. Last minute studying should be avoided and remember that a regular seven hours of sleep is mandatory for the body to function well. One should identify the best time and place for studying and this varies with each individual. The students are aware of the exact topics that are going to come for the exams and previous year's question papers should give you an idea about the exam pattern. Taking regular short breaks while working helps one relax and concentrate for longer. One should always set 'realistic' goals in life and never let negative thoughts get into one's mind. On the day of the exams one should remain calm and stop being nervous.

References

1. Auerbach, M.S., and Grambling S.E., Stress Management Psychological Foundations U.S.A :Prentice- Hall, Inc., 1998.
2. Carveth, J.A., Gesse, T., & Moss, N. (1996). Survival strategies for nurse-midwifery students. Journal of Nurse-Midwifery, 41(1), 50-54.
3. Cohen, F., "Coping" In J.D. Matarazzo, S.M. Weiss, J.A. Herd, N.E. Miller & S.M. Weiss (eds.), Behavioral Health: A Handbook of Health Enhancement and Disease Prevention. New York: Wiley, 1984.
4. Deb, Sibnath, Esben Strodl, & Jiandong Sun (2014). "Academic-related stress among private secondary school students in India." Asian Education and Development Studies, 3,2, 118-134.
5. Erkutlu HV, Chafra J (2006). Relationship between leadership power bases and job stress of subordinates: example from boutique hotels, Manage. Res. News 29(5): 285-297.
6. Fairbrother K, & Warn, J. (2003). Workplace Dimensions, Stress and Job Satisfaction, J. Managerial Psychol. 18(1): 8-21.
7. Keinan,G. & Perlberg, A.(1986). Sources of stress in Academe: The Israeli Case. Higher Eduv´cation, Vol.15,No.1/2,73-88
8. Laney, C., Morris, E.K., Bernstein, D.M., wakefield, B.M., & Loftus, E.F.,(2008). Asparagus, a love story: Healthier eating could be just a false memory away. Experimental Psychology, 55, 291-300.
9. Lazarus, R.S. & Cohen, J.B. (1977). "Environmental Stress". In I. Altman and J.F. Wohlwill (eds.), Human Behavior and Environment. (Vol 2) New York: Plenum.
10. Lazarus, R.S. & Cohen, J.B. (1977). "Environmental Stress". In I. Altman and J.F. Wohlwill (eds.), Human Behavior and Environment. (Vol 2) New York: Plenum.

307

P - ISSN 2347 - 5021
e - ISSN 2347 - 503X

Research Chronicler

International Multidisciplinary Research Journal

Vol VI Spl. Issue II : August - 2018

Guest Editor
Dr. R. J. Solomon

Special issue of the International Conference on "Wholistic Health and Wellbeing: Unifying Body, Mind and Spirit"

308

www.research-chronicler.com

University Grants Commission, New Delhi Recognized Journal No. 41311
ISSN: Print: 2347-5021 www.research-chronicler.com ISSN: Online: 2347-503X

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad, Pune-51

Research Chronicler

University Grants Commission, New Delhi Recognized Journal No. 41311

Link:https://www.ugc.ac.in/journallist/subjectwisejurnallist.aspx?tid=UmVzZWFyY2ggQ2hyb25pY2xlcg==&&did=Q3VycmVudCBUaXRsZXM=

ISSN 2347 – 5021 (Print); 2347 – 503X (Online)

A Peer-Reviewed Refereed and Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Volume VI Spl. Issue II: August – 2018

Editor-In-Chief

Dr. S.D. Sargar

Guest Editor

Dr. R.J. Solomon

Editorial Board

Dr. A. N. Thakkar, India
Dr. R. B. Patil, India
Mr. D. D. Anuse, India
Dr. A.P. Pandey, Mumbai, India
Dr. Patricia Castelli, Southfield, USA
Christina Alegria, Long Beach, USA
Prin. H.V. Jadhav, Navi Mumbai, India
Dr. Adrianne Santina, McMinnville, USA
Prof. C.V. Borle, Mumbai, India
Dr. Nirbhay Mishra, Mathura, India

Advisory Board

Dr. S.T. Gadade

Principal, C.K. Thakur College,
New Panvel, India

Dr. R.M. Badode

Professor & Head,
Department of English,
University of Mumbai, India

Dr. G.T. Sangale

Principal, Veer Wajekar College,
Phunde, India

3098

18	Prof. Dr. Hatekar Tanaji K.	A Comparative Study of Life Satisfaction and Mental Health among Institutionalized and Non-Institutionalized Senior Citizens	48
19	Prof. Raufunissa F Inamdar	Healthy Lifestyle and Disease Prevention: Review of Literature	50
20	Prof. Indulkar V. S.	Life Skills for Health and Wellbeing for General Human Being	51
21	S. G. Jagadhani	"Effect of Petrochemical Industries on Human Health and Environment"	53
22	Avinash Kamalakar Jumare Dr Deshmukh Bhausaheb Yeshwant & Adv. M. N. Deshmukh	Mental Health and Well-Being Narrative	54
23	Mrs. Anupama R. Kamble & Dr. Balasaheb D. Ghodke	Important of Dairy Products for Healthy Lifestyle	56
24	Prof. Kamlesh R Kamble	Nutritional Status of the Pregnant Women in Vengurla of the Sindhudurg District	57
25	Kavita Kamble, Ajit A. Kengar & Vinod Ragad	Vipassana Meditation and Psychological Well Being	58
26	Kamble S. P.	A Review on Economical and Nutritional Importance of Marine Molluscs	60
27	Prin. Dr. Sunil Kamble, Prof. Sachin Chavan & Prof. Shrikant Misal	The Role of Yoga and Meditation in Physical and Mental Wellbeing	62
28	Prof. Mahadev Kori	Human Health Lies in Soil Health	63
29	Darshana Kulkarni	Quality of Life among Primary Caregivers of Cancer Patients in Mumbai, India	64
30	Miss. Surabhi Kumbhar & Dr. Smita Tandale	Life Skills for Health and Wellbeing	66
31	Dr. Vijaykumar Vasant Mahamuni & Mr. Chaitanya Vijaykumar Mahamuni	Life Wellness by Yoga	68
32	Rachana Malekar & Dr. Smita Tandale	Healthy Lifestyle and Disease Prevention	70
33	Dr. R.S. Mhatre	The importance of Life skills for the Health and Wealth	72
34	Dr. Sahebrao B. Ohol	Yoga for Health and Overall Well-Being	73
35	Panchal Bharti Eknath & Dr. Smita Tandale	Mental Health and Well-Being	74

Babasaheb Ambedkar Marathwada University

University Grants Commission, New Delhi Recognized Journal No. 41311
ISSN: Print: 2347-5021 www.research-chronicler.com ISSN: Online: 2347-5021

A Comparative Study of Life Satisfaction and Mental Health among Institutionalized and Non-Institutionalized Senior Citizens

Prof. Dr. Hatekar Tanaji K.

Dr. Babasaheb Ambedkar College, Aundh, Pune 67, (M.S.) India

Abstract

The term 'gerontology' means senior citizens. It is a science of 'aging' that grows fast in the field of health and human services. This multidisciplinary science has three core components entitled the biological, the psychological and the sociological. Their experiences can be used by new generation as an inspiration and guidance. The term 'aging' refers to growing senior citizens. Although contributing vital role in nation development indirectly, senior citizens face multiple issues related to all sectors. Prime Facie, life satisfaction and mental health are basic attributes that define senior citizens' 'aging'. The rapid urbanization and globalization has affected value system and traditional of family system. In this regard, senior citizens, voluntarily or by force are institutionalized or non-institutionalized. The present study aims to find out significant difference between institutionalized citizens in context of life satisfaction and mental health. Life satisfaction is defined as "the feeling of contentment and happiness the aged individuals has especially from their past lives". Simultaneously, mental health is defined as "a state of well-being of wherein an individual who realizes his or her abilities, cope up with the normal stress of life, and yet productively and fruitfully contributing to his or her community". Regarding this, researcher has drawn following hypothesis.

Life satisfaction would be more in non-institutionalized senior citizens than in institutionalized senior citizens.

Female senior citizens have lower life satisfaction than male senior citizens.

Here would be significant interaction between institutional status and gender in terms of life satisfaction.

Mental health would be better in non-institutionalized senior citizens than in institutionalized senior citizens.

Male senior citizens have good mental health than female senior citizens. There would be significant interaction between institutional status and gender in terms of mental health.

To exemplify, the researcher has undertaken field survey of this view by doing statically analysis and has drawn conclusions. The researcher had collected selected 300 senior citizens by stratified sampling method out of them 150 were institutionalized senior citizens and 150 were non-institutionalized senior citizens. It consisted of 75 male and 75 female senior citizens, who were not taking any psychological treatment. An average range of selected sample was between 70 to 85 years old from living in residence and institutional from Pune city of Maharashtra region. For statistical interpretation the researcher employed descriptive statistics that is Mean, SD and inferential statistics i.e. 2*2 ANOVA. The results were explained with graphical techniques. Research hypothesis were confirmed to support studies. After doing statistical data interpretation, according to researcher, life satisfaction and mental health are equal in institutionalized non-institutionalized senior citizens. Simultaneously, life satisfaction and mental health in male senior citizens is better than female senior citizens. In addition to this, there is no significant interaction between living status and gender in terms of life satisfaction and mental health.

Key Words: Gerontology, Institutionalized and non-institutionalized senior citizens, Life Satisfaction, Mental health, Value system of families, Statistical analysis

SQLite Embedded Database Technology

Tushar B Padale [1], Mayur D Mali [2]
[1]Computer Department, Balaji Society, Pune, India
[2]Computer Department, BDBA College, Pune, India

Abstract

SQLite is an embedded SQL database engine. Embedded means attached to application software only, No need of separate server that is server-less database engine. SQLite is the most widely deployed SQL database engine in embedded environment such as mobile devices, industrial control, information appliance etc.,[2]

It included in several operating systems; among them are Android, BlackBerry 10, FreeBSD, *iOS*, *OS X* and *Windows 10*, *Symbian OS*, *Nokia's Maemo.[1]*

This paper first describes the definition, basic characteristics, structure and the key technologies of embedded database, analyses the features, architecture , SQLite limitations and Unsupported Features, Situations Where SQLite Works Well

Key-Words: - Embedded Database; SQLite; Porting; ARM-linux; Home Gateway

1. INTRODUCTION

SQLite is an in-process library that implements a self-contained, serverless, zero-configuration, transactional SQL database engine. SQLite is not a client–server database engine. Rather, it is embedded into the end program. SQLite means light weight in terms of setup, database administration, and required resource, SQLite reads and writes directly to ordinary disk files. The database file format is cross-platform. These features make SQLite a popular choice as an Application File Format. SQLite generally runs faster. Nevertheless, performance is usually quite good even in low-memory environments.

2. SQLITE FEATURES

SQLite has the following noticeable features: self-contained, serverless, zero-configuration, transactional.

Serverless

Normally, an RDBMS such as MySQL, PostgreSQL, etc., requires a separate server process to operate. The applications that want to access the database server use TCP/IP protocol to send and receive requests. This is called client/server architecture.

The following diagram illustrates the RDBMS client/server architecture:

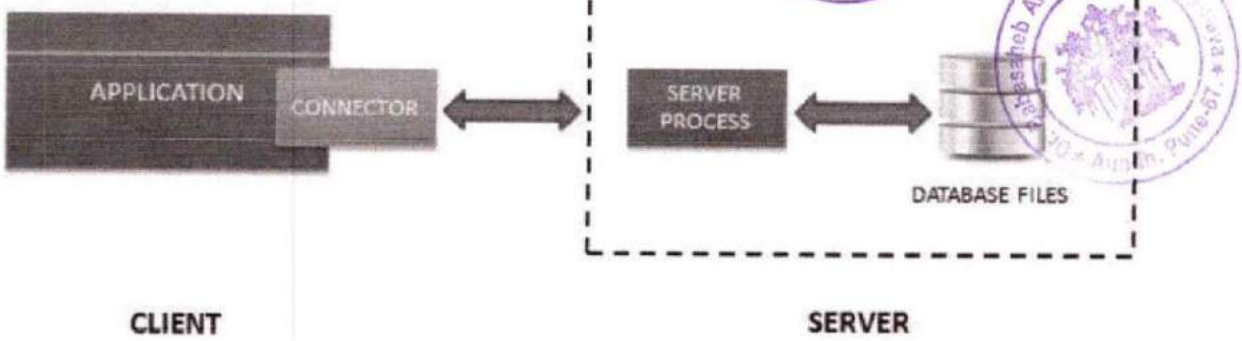

RDBMS Client Server Architecture

SQLite does NOT work this way. SQLite does NOT require a server to run.
SQLite database is integrated with the application that accesses the database. The applications interact with the SQLite database read and write directly from the database files stored on disk.

The following diagram illustrates the SQLite server-less architecture:

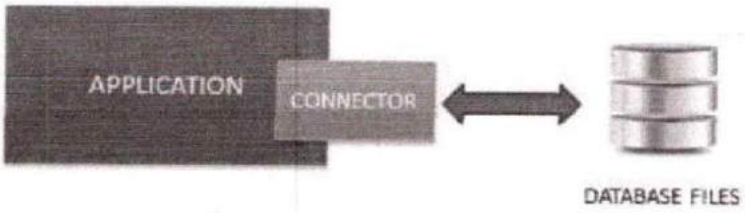

Self-Contained
SQLite is self-contained means it requires minimal support from the operating system or external library. This makes SQLite usable in any environments especially in embedded devices like iPhones, Android phones, game consoles, handheld media players, etc.

SQLite is developed using ANSI-C. The source code is available as a big sqlite3.c and its header file sqlite3.h. If you want to develop an application that uses SQLite, you just need to drop these files into your project and compile it with your code.

Zero-configuration
Because of the serverless architecture, you don't need to "install" SQLite before using it. There is no server process that needs to be configured, started, and stopped.
In addition, SQLite does not use any configuration files.

Transactional
All transactions in SQLite are fully ACID-compliant. It means all queries and changes are Atomic, Consistent, Isolated, and Durable. In other words, all changes within a transaction take place

Ambedkar Mahavidyalaya Sundh, Pune-67

completely or not at all even when an unexpected situation like application crash, power failure, or operating system crash occurs.

SQLite distinctive features

SQLite uses dynamic types for tables. It means you can store any value in any column, regardless of the data type.

SQLite allows a single database connection to access multiple database files simultaneously. This brings many nice features like joining tables in different databases or copying data between databases in a single command.

SQLite is capable of creating in-memory databases which are very fast to work with.

3. ARCHITECTURE OF SQLITE

SQLite's architecture explain with help of Data Processing

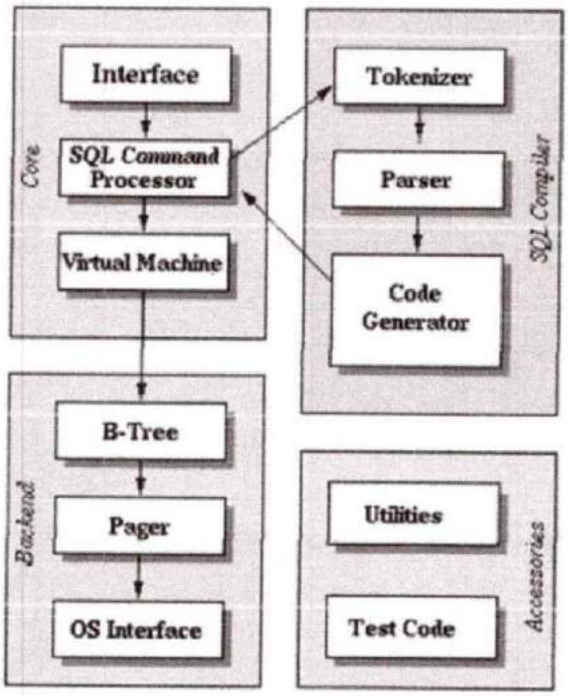

Data in Sqlite is processed via passing through different stages of Sqlite graphical interface architecture.

The eight modules of Sqlite are grouped together in 3 different subsystems.

The first subsystem compiles the queries, the middle module executes them and the third module acts as an interface with the operating system.

We will basically focus on this interface in this write up.

Tokenizer and Parser are responsible for starting the compilation process of the user queries, followed by Code Generator which changes the queries in a Sqlite specific assembly language.

This mini-program in assembly language is handed off to the virtual machine for further processing.

The virtual machine is basically responsible for working on byte code as a scripting language interpreter. Each instruction in the virtual machine is executed to perform a specific operation.

The last subsystem is combined of B-Tree, page cache and the OS Interface.

316

The B-Tree maintains the order of the bits of information that are transferred in the form of database pages. The pager works in synchronization with the B-Tree and transfers the pages to and fro the storage disk.

At last we come to the OS Interface which performs functions as database locking, transaction management, etc. on different Sqlite graphical interface and browsers.

File locking functions differently in different operating systems and the OS interface is responsible for hiding these differences with the help of an abstraction layer.

4. SQLite limitations and Unsupported Features

The following are the list of unsupported features and limitations in SQLite:

1 Right Outer Join and Full Outer Join is not Supported.

2 Limitations in ALTER table statement: with ALTER TABLE statement in SQLite you can only add a column or rename a table (as we will see in the following tutorials). However, you can't do the following: ALTER column, DROP a column, ADD a constraint.

3 FOR EACH ROW triggers are supported but not FOR EACH STATEMENT triggers.

4 VIEWs in SQLite are read-only. You may not execute a DELETE, INSERT, or UPDATE statement on a view.

5. Situations Where SQLite Works Well

Embedded devices and the internet of things

SQLite is the most widely deployed SQL database engine in embedded environment such as mobile devices, set-top boxes, televisions, game consoles, cameras, watches, kitchen appliances, thermostats, automobiles, machine tools, airplanes, remote sensors, drones, medical devices, and robots: the "internet of things"

Application file format

SQLite is often used as the on-disk file format for desktop applications such as version control systems

Websites

SQLite works great as the database engine for most low to medium traffic websites (which is to say, most websites).

Data analysis

Possible uses include website log analysis, sports statistics analysis, compilation of programming metrics, and analysis of experimental results. Many bioinformatics researchers use SQLite in this way.

Cache for enterprise data

This work at time of network outages. Many applications use SQLite as a cache of relevant content from an enterprise RDBMS

6.Conclusion

There are many way to store data but sqlite is one of the most used embedded SQL database engine because of its cool features . it can handle both structured as well as un structured data. Unstructured data such as a jpeg file or html page is best stored in files. Structured or relational data such as your list of contacts is best stored. The developers of SQLite have placed the technology into the public domain with the result that it is now a widely deployed database solution. At present, SQLite has become the stream database of embedded system rapidly with its unique advantages. In this

317

paper, concept of SQLite, data types, characteristics, advantages, applications of SQLite with its features, the architecture has been discussed. SQLite is a lightweight, embedded relational database management system that is included as part of the Android framework and provides a mechanism for implementing organized persistent data storage for Android applications. In addition to the SQLite database, the Android framework also includes a range of Java classes that may be used to create and manage SQLite based databases and tables.

Aundh, Puns-67

References:

1 https://en.wikipedia.org/wiki/SQLite
2 https://en.wikipedia.org/wiki/Embedded_database#SQLite
3 Research and application of SQLite embedded database technology
https://dl.acm.org/citation.cfm?id=1534469
4 https://www.sqlite.org/features.html
5 https://www.sqlite.org/arch.html